

יד הרוקמת: פנינה להב והמאבק לשוויון נשים בישראל

ליאורה בילסקי* ודורין לוסטיג**

תקציר

מאמר זה מבקש לכתוב פרק חסר בהיסטוריה המשפטית הפמיניסטית באמצעות חזרה אל כתביה הפמיניסטיים של פנינה להב. מהלך המאמר נע על ציר הזמן הביוגרפי של להב, ודרכו מבקש לגלל סיפור רחב יותר, סיפור התפתחותו של הפמיניזם המשפטי הישראלי. נקודת המוצא של המהלך היא המאמר "מיתוס ומציאות" שלהב פרסמה בשנת 1974, המשכו במאמר שפרסמה בכתב העת "זמנים" בשנת 1993, והוא נחתם בביוגרפיה הפמיניסטית שלהב משלימה בימים אלו באנגלית על גולדה מאיר, ראשת הממשלה הראשונה והיחידה (בינתיים) של ישראל. שילוב הסיפור האישי של להב עם קריאה בכתביה הפמיניסטיים מאפשר לנו נקודת התייחסות מורכבת וייחודית על תהליכי התפתחות, התפכחות ושינוי בחשיבה הפמיניסטית המשפטית הישראלית. ברי כי סיפורה של להב אינו סיפורו של הפמיניזם הישראלי בכללותו. עם זאת, הוא מאיר רבדים בהווה ובחשיבה הפמיניסטית הישראלית אשר טרם זכו למחקר ממצה. סיפורה של להב מאפשר ניתוח פמיניסטי היסטורי של האקדמיה בישראל דרך סיפורה של מי שביקשה לקדם סדר יום פמיניסטי בפקולטה למשפטים בירושלים בשנות השבעים המוקדמות ונענתה בהתנגדות גורפת. סיפורה האישי של להב מהדהד את האתגרים המוכרים על אודות מיתוס השוויון בתנועה הציונית, אך גם חושף צוהר אל הרפורמות הרדיקליות שנשים פמיניסטיות ניסו לקדם בתקופת היישוב ולאחר קום המדינה. המאמר מזהה מהפך בכתביה של להב בנוגע

---

* פרופסור מן המניין, הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן, אוניברסיטת תל אביב. מופקדת הקתדרה לזכויות אדם וחקר השואה במשפט ע"ש בנו גיטר, ראש מכון מינרבה לזכויות אדם, הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן, אוניברסיטת תל אביב.

** מרצה בכירה, הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן, אוניברסיטת תל אביב. תודה לתמי קירכלי-כץ, לרבקה ברוט, להילה שמיר ולמשתתפי הסמינר המחלקתי במרכז הבינתחומי על הערותיהם מאירות העיניים. אנו מודות לאלניור קמינר גולדפיינר, לברק אברבנאל, לשירה הירש ולתם נכטינגל על עזרתם המצוינת במחקר. תודה מיוחדת לחברות מערכת "עיוני משפט" שיר אביטל, לילה אתר, יובל יקותיאל ונעם נורקין על הערותיהן המעולות ועל עזרתן בעריכת המאמר ובהבאתו לדפוס, ותודה מקרב לב לדניאלה ברדוש מרץ על העריכה הלשונית המוקפדת. תודה אחרונה וחביבה לפנינה להב על היענותה לשתף עימנו פעולה בפרויקט הזה. המחקר שנכתב עבור מאמר זה נתמך בידי הקרן הלאומית למדע (מענק מס' 1471/20).

לגולדה מאיר – מביקורת חריפה על מי שייצגה יותר מכול את "מיתוס השוויון" לכתבת ביוגרפיה היסטורית רחבת יריעה, הקוראת את פועלה של גולדה כחלק ממאבק פמיניסטי-סוציאליסטי מוקדם אשר נדחק לצד הדרך ולשולי התודעה הפמיניסטית.

562	הקדמה
565	א. חלק ראשון: מיתוס ומציאות
565	1. ייל, שלהי שנות השישים
568	2. הגישה הסוציולוגית למשפט: מציאות ומיתוס
570	3. תפקיד החוק בקידום "מיתוס השוויון"
574	4. "נפרד אבל שווה" בחקיקת העבודה
579	ב. חלק שני: היסטוריה חקיקתית
579	1. אחרי עשרים שנה
581	2. בקול שונה: "רק התחלנו את העבודה אז"
584	3. במקום דת ומדינה, שמרנות מול חתרנות
587	4. "מה היה, אילו היתה לשייקספיר אחות?"
591	ג. חלק שלישי: במבט שני: סיפורו של הפמיניזם הסוציאליסטי בישראל
591	1. גולדה, עדה והפמיניזם הסוציאליסטי-פועלי
594	2. בין שתי נשים: בדלנות ופרגמטיזם בפמיניזם הסוציאליסטי בישראל
596	3. אימהות עובדות והמאבק לשוויון
599	4. אם ורעיה במשפט: פמיניזם סוציאליסטי ומורשת חוקי העבודה של גולדה
602	5. אנחנו לא נולדנו מן הים
604	סיכום

הקדמה

הקורסים ללימוד פמיניזם בפקולטות למשפטים מתאפיינים בשפע של תיאוריות אמריקניות, אשר נוצרו ב"גלים" שונים מעבר לאוקיינוס ויובאו אל הפמיניזם המקומי. בשלל הכתיבה באנגלית מסתתר לו גם מאמר קצר בעברית, אשר נכתב מעבר לים בידי משפטנית ישראלית – פנינה להב. מאמר קצר זה על חוק שינוי זכויות האשה התפרסם בכתב עת לא-משפטי – "זמנים" – בשנת 1993,¹ אך הצליח להשפיע עמוקות על סדר היום ועל הכתיבה של הפמיניזם הישראלי.² כך, הקורס "תיאוריות פמיניסטיות במשפט" שמעבירה אחת ממחברות המאמר הנוכחי זה קרוב לעשרים שנה נפתח תמיד במאמר זה.

1 פנינה להב "כשהפליאטיב רק מקלקל": הדיון בכנסת על חוק שינוי זכויות האישה "זמנים: רבעון להיסטוריה זמן הנשים" 46-47 (1993) (להלן: להב "מאמר זמנים").
 2 לקריאה אחרת של מאמר זה, ראו רון חריס, אסף לחובסקי ואורית רוזין "פנינה להב: בין שני עולמות" עיוני משפט מד 539 (2021).

המאמר הוא תמצית של מהלכים פמיניסטיים רבים שנלמדים בקורס: על כתיבת היסטוריה משפטית אלטרנטיבית, על קריאה ביקורתית בפרוטוקולים של דיוני הכנסת, על חשיבות השפה והרטוריקה למחקר הפמיניסטי, על ייצוגים של "האישה האידיאלית" בדברי אבות האומה, על הפער שבין אידאולוגיה המחויבת לשוויון מגדרי לבין מציאות לא-שוויונית וממוגדרת, על הקשר שבין האישי לפוליטי, על זיכרון קולקטיבי ושכחה מגדרית ועוד ועוד. נקודת המוצא לכתיבת המאמר הנוכחי היא המאמר הקצר בכתב העת "זמנים" שפרסמה להב (להלן: מאמר זמנים), המהווה מעין מצפן להבנת נבוכות התיאוריה הפמיניסטית על גליה השונים בישראל. מאמר זמנים נשען על מאמר קודם ארוך ומלומד שכתבה להב באנגלית על מעמד האישה בין מיתוס למציאות, אשר התפרסם ב-"American Journal of Comparative Law" בשנת 1974 (להלן: "מיתוס ומציאות").³ היה זה מאמר חדשני לתקופתו, אך חרף זאת הוא נותר בבדידותו כפנינה בצדף, ללא ההקשר שהוביל לכתיבתו, ללא מה שקדם לו ומה שבא אחריו. במאמר זה ביקשנו לתקן את החסר ולכתוב פרק בהיסטוריה המשפטית הפמיניסטית באמצעות חזרה אל גוף הכתיבה הפמיניסטית של להב. מהלך המאמר נע על ציר הזמן הביוגרפי של להב, ודרכו הוא מבקש לגולל סיפור רחב יותר, סיפור התפתחותו של הפמיניזם המשפטי הישראלי. נקודת המוצא של המהלך היא המאמר "מיתוס ומציאות" שהתפרסם בשנת 1974, המשכו במאמר זמנים שהתפרסם בשנת 1993, והוא נחתם בביוגרפיה הפמיניסטית שלהב משלימה בימים אלו באנגלית על גולדה מאיר, ראשת הממשלה הראשונה והיחידה (בינתיים) של ישראל.

שילוב הסיפור האישי של להב עם קריאה בכתיבה הפמיניסטית מאפשר לנו נקודת התייחסות מורכבת וייחודית על תהליכי התפתחות, התפכחות ושינוי בחשיבה הפמיניסטית הישראלית.⁴ ברי כי סיפורה של להב אינו סיפורו של הפמיניזם המשפטי הישראלי בכללותו. עם זאת אנו סבורות, כי הוא מאיר רבדים בהווה ובחשיבה הפמיניסטית הישראלית אשר טרם זכו למחקר ממצה. סיפורה של להב מאפשר ניתוח פמיניסטי היסטורי של האקדמיה בישראל דרך סיפורה של מי שביקשה לקדם סדר יום פמיניסטי בפקולטה למשפטים בירושלים בשנות השבעים המוקדמות ונענתה בהתנגדות גורפת. סיפורה של להב מהדהד את האתגרים המוכרים על אודות מיתוס השוויון בתנועה הציונית, אך גם חושף צוהר אל האפשרויות הרדיקליות שנשים פמיניסטיות ניסו לקדם בתקופת היישוב ולאחר קום המדינה. סיפור המאמר מתחיל בשנות השבעים. נקודת מוצא זו משתלבת לכאורה עם הנרטיב הרווח, הרואה בשנות השבעים את נקודת המפנה – או ה"התחלה" – של הפמיניזם בישראל והמדגיש את ההשפעה האמריקנית העמוקה על דמותו. ואולם בהמשך המאמר אנו מבקשות לערער

3 Pnina Lahav, *The Status of Women in Israel: Myth and Reality*, 22 Am. J. Comp. L. 107 (1974) (להלן: להב "מיתוס ומציאות"). כל התרגומים מאנגלית של הציטוטים מ"מיתוס ומציאות" ומכל שאר המקורות המוזכרים במאמר הנוכחי הם של המחברות.

4 במאמר זה לא נעסוק בהרחבה בכתיבה של להב על פמיניזם דתי, מאחר שבחרנו להתמקד בכתיבה שעסקה במיתוסים ובניפוצם. מפאת קוצר היריעה נסתפק בהצבעה על הדרך שכתבה זו משתלבת במהלך הביקורתי הרחב אשר להב ביקשה לקדם (לכתיבתה של להב בנושא זה, ראו את ההפניות להלן בה"ש 116, וכן פנינה להב "נשות הכותל: תחנה לא סופית, אבל טעונה משמעות" המשפט ברשת: זכויות אדם 9 (2013)).

על הנרטיב הקושר את התפתחות הפמיניזם המקומי לתהליכי ייבוא אמריקני, ומציעות התייחסות מורכבת יותר לעבר הרחוק של הפמיניזם בישראל.

המאמר קושר בין תהליכי עומק בתיאוריה המשפטית ובחשיבה הפמיניסטית לבין שינויים ביחסה של להב להיסטוריה של הפמיניזם בישראל. מהלך המאמר חושף מהפך בעמדותיה של להב: במאמרה "מיתוס ומציאות" להב רואה בסיפור על אודות "נשות החיל" של ההיסטוריה הציונית, ובראשן ראשת הממשלה גולדה מאיר, נדבך חשוב ביצירת מיתוס שוויון האישה בישראל. להב טוענת כי מיתוס זה מונע הבנה של מציאות לא-שוויונית לנשים בעבודה, במשפחה, במשפט ובפוליטיקה. ארבעה עשורים מאוחר יותר פנתה להב לכתוב את הביוגרפיה של נשוא המיתוס – גולדה מאיר – ובה היא מציעה פרשנות אחרת, הפוכה כמעט לעמדתה מראשית שנות השבעים. בביוגרפיה שלה על גולדה מאיר היא בוחרת לאמץ משקפיים פמיניסטיות כדי לנתח את דמותה של גולדה ואת תרומתה לשוויון נשים בישראל. כיצד אפשר להסביר את השינוי שחל בפרשנותה של להב את המאה הפמיניסטית הישראלית? המהפך בתפיסתה של להב את גולדה ואת התנועה הפמיניסטית בישראל בעשורים הראשונים מחייב הסבר. אנו מאתרות את ההסבר הן בהתפתחות התיאוריה הפמיניסטית – בעיקר בארצות הברית – והשפעתה על כתיבתה של להב, והן בהתפתחות האישית והמקצועית שלה. מחקר זה של להב בתחום ההיסטוריה של המשפט הישראלי, ובייחוד כתיבת הביוגרפיה של השופט אגרנט באופן שמשלב בין האישי לפוליטי,⁵ סללו בהדרגה את הדרך לחזרתה של להב לכתיבה על ההיסטוריה של הפמיניזם בישראל. כשרוחות הפמיניזם הרדיקלי והתרבותי המדהדות ברקע וניסיון חייה חושף אותה ליתרונות הגלומים בגישה פרגמטית, להב המאוחרת משנה בהדרגה את יחסה למושג הביקורת הראשוני שלה. במאמר זמנים⁶ להב אינה מסתפקת עוד בניחוח ביקורתי של חקיקה ושל מוסדות (כמו במאמרה "מיתוס ומציאות"),⁷ והיא מפנה את מבטה אל פועלן של פמיניסטיות ישראליות כמו עדה פישמן מימון ורחל כהן-כגן. סיפור הפמיניזם הישראלי הופך בידה הרוקמת של להב לסיפור הישגיהן וכישלונותיהן המשפטיים והפוליטיים של מי שביקשו לקדם סדר יום פמיניסטי בישראל. בביוגרפיה של גולדה היא מאמצת ראייה מורכבת יותר של מאבקן הפמיניסטי של נשים בתקופת היישוב ובעשורים הראשונים של המדינה. אנו מציעות, כי המאמר ב"זמנים" היה אבן דרך בשינוי אשר הבשיל לבסוף בספרה על גולדה.

במסענו בעקבותיה של להב אימצנו גם אנו את מתודולוגיית הראיונות, שעליה התבססה להב בספרה על אגרנט. לאחר שקראנו את מאמריה הפמיניסטיים של להב יחד עם ספרות רקע, ניהלנו עימה כמה ראיונות והשלמנו אותם בהתכתבות בדואר האלקטרוני. המידע הביוגרפי המופיע במאמר מבוסס על מקורות אלה. התוצאה היא ניסיון לארוג יחד בשתי וערב את סיפור הפמיניזם המשפטי עם הסיפור האישי של להב לכדי יריעה אחת. בחירותנו המתודולוגיות והסגנוניות הן אפוא מחווה ללהב ונכתבו בהשראתה. באמצעותן אנו מבקשות להאיר על הקשר ההדוק שבין צורה למהות ובין האישי לפוליטי – שניהם נדבכים יסודיים בכל כתיבה פמיניסטית.

5 פנינה להב ישראל במשפט – שמעון אגרנט והמאה הציונית (1999).

6 להב "מאמר זמנים", לעיל ה"ש 1.

7 להב "מיתוס ומציאות", לעיל ה"ש 3.

א. חלק ראשון: מיתוס ומציאות

1. ייל, שלהי שנות השישים

באחר צוהריים אחד של שנת 1972 נכנסה פנינה להב, דוקטורנטית למשפטים באוניברסיטת ייל, לפגישה במשרדו של Michael Riesman. ריסמן התמנה זמן לא רב קודם לכן כמרצה צעיר בסגל של בית הספר היוקרתי למשפטים באוניברסיטה. בנוף המורכב של ליגת הקיסוס האמריקנית היה ריסמן דובר העברית לכן ברית טבעי ולחבר קרוב של להב. בכניסה למשרד ובטרם פנתה לשבת לכדה את מבטה חוברת שנחה בערמה של כתבי עת על רצפת החדר. הייתה זו חוברת של כתב העת היוקרתי "American Journal of Comparative Law" לשנת 1972. כותרתו, "The Status of Women", עוררה את סקרנותה. בעודה מעלעלת בחוברת נח מבטה של להב על מאמר המוקדש למצבן של נשים בישראל מאת המשפטנית פליאה אלבק.⁸ בפתח המאמר הציגה אלבק את מסקנותיה. בפסקנות של חורצת דין מנוסה היא קבעה כך: מצבן של נשים בישראל מצוין. הראיות לכך, לפי אלבק, הן ברורות; בראשן עומדת השתיקה על אודות הסוגיה בישראל:

"כנראה שהסמן המובהק ביותר למצבן של נשים בישראל הוא שהנושא של 'זכויות נשים' זוכה לתשומת לב ציבורית רק לעיתים נדירות, וזאת מכיוון שגברים ונשים נהנים על פי רוב מזכויותיהם באופן שווה. עדות ברורה ומובהקת לכך שהדלתות בישראל פתוחות עבור נשים בישראל עולה מכך שראש הממשלה בישראל היא אישה, אחת מסגנויות יושב ראש הכנסת היא אישה ואישה משמשת בתפקיד התובעת המחוזית של ירושלים, בירת ישראל".⁹

להב לא נדרשה לעדות ניצחת מזו כדי לאבד את שלוותה. המאמר שיקף עבורה את כל מה שלמדה לאתגר מאז הגעתה לייל. היא הבהירה לריסמן את דעתה על מסקנת המחברת, והוא הפקיד בידיה את החוברת הנטושה ואף עודד אותה לכתוב לעורכת ולבקר את המאמר. חרף הציפייה שאין כל סיכוי שמכתבה ייענה או אפילו ייקרא, החליטה להב לכלות את זעמה בדרך. לא היה לה מה להפסיד. בשולחן שיוחד לה במרתף הספרייה השיבה להב נמרצות – בכתב ידה – לכל מסקנותיה של הפרקליטה הבכירה. את המכתב חתמה במעטפה ושלחה לכתובת העורכת באוניברסיטת קולומביה. בדרכה למעלה ממרתף הספרייה וככל שהלכה בשבילי הקמפוס בדרכה הביתה פשטה בה תחושת הקלה, אפילו קלילות. לפחות אמרה את אשר על ליבה.

8 עו"ד פליאה אלבק ניהלה את המחלקה האזרחית בפרקליטות בשנים 1969–1993. לאחר פרישתה משירות המדינה הקימה משרד עורכי דין פרטי שהתמחה במקרקעין. אביה של אלבק היה מבקר המדינה הנודע יצחק ארנסט נבנצאל. "במשך השנים, היא זכתה לכינוי 'אם ההתנחלויות' משום שהופקדה על הטיפול בקרקעות בשטחים", ראו: נועם שרביט "עו"ד פליאה אלבק, מבכירות הפרקליטות לשעבר, נפטרה הלילה בגיל 68" גלובס 27.9.2005 www.globes.co.il/ 27.9.2005; news/article.aspx?did=1000016407; ראו גם: טלילה בן זכאי "מפגשים מהסוג האישי: אשה בבית – גבר במשרד" מעריב 21.12.1979, 12. תרומתה והשפעתה על המשפט הישראלי ראויות לבחינה מחקרית מעמיקה שחורגת מתחומי מאמר זה.

9 Plea Albeck, *The Status of Women in Israel*, 20 Am. J. Comp. L. 693 (1972)

התשובה, למרבה ההפתעה, לא איחרה לבוא. המשיבה הייתה מרצה צעירה, שכוכבה ידרוך בקרוב בשמי היסטוריה הפמיניסטית: Ruth Bader Ginsburg, עורכת גיליון "מצבן של נשים בעולם" בכתב העת. ביידר גינזבורג, לימים שופטת בית המשפט העליון של ארצות הברית, הייתה עסוקה באותם ימים בהכנות לפרויקט זכויות האישה בחסותה של האגודה לזכויות האזרח בארצות הברית (Women's Rights Project of American Union for Civil Rights ACLU). היא הודתה ללהב על מכתבה, ובנימה אפולוגטית הסבירה כי היא התקשתה למצוא מחברת מתאימה למאמר על ישראל. כמו כן היא העלתה את ההשערה, שהגברת אלבק נקראה למשימה בעל כורחה בידי משרד המשפטים. גינזבורג הציעה ללהב לפרסם מאמר תגובה בכתב העת. בהמשך היא סייעה לה לערוך את תגובתה. כך נולד המאמר המשפטי הפמיניסטי הראשון על אודות ישראל: "Women in Israel: Myth and Reality" (מיתוס ומציאות)¹⁰.

פרסום המאמר הטיל פצצה בקהילה השמרנית של האקדמיה המשפטית של ישראל באותן שנים. הניתוח שהופיע בו לא הותיר הרבה מאתוס השוויון של המדינה הצעירה: מפעל הקיבוצים, מקור גאוותה של התנועה הציונית החלוצית, מתואר כזירה מפלה ולא-שוויונית כלפי נשים; מיתוס האישה הציונית הלוחמת התחלף ברמות המזכירה, המורה חיילת והפקידה הפלוגתית. מפעל החקיקה השוויוני של שנות החמישים לא הוכח כמניב שינוי מעשי. ספק אם שוויון בישראל הוא יעד אפשרי כל עוד נשים נתונות לחסדיו של ממסד רבני כופה. את הלשון החריפה והפולמוסית שאופפת את דפי המאמר אפשר אולי לייחס ללהב הצברית הישראלית, שאינה חוששת לומר את מה שעל ליבה, נכוחה, "עם קוצים" וללא הנחות. עם זאת כיצד ניתן להסביר את מרייה של מי שחונכה להאמין שבישראל יש שוויון מגדרי וכי האפשרויות העומדות בפני האישה זהות לאפשרויות העומדות בפני האישה? בשנות העשרים המוקדמות לחייה של להב הייתה ישראל אפופה באופוריה של ניצחון מלחמת ששת הימים. כיצד ומתי השתנתה עבור להב דמותה של המדינה החצופה, הנועזת והבלתי-מנוצחת והפכה לארזית הארץ? כיצד הפכה המדינה, שעקרונות הצדק והשוויון היו אמורים להיות נר לרגליה, למדינה המשמרת את עקרונות הפטריארכיה? ייל של שלהי שנות השישים עמדה בניגוד מוחלט לנוף ילדותה של להב כישראלית. את אלבומי הניצחון ואת יוקרת הגנרלים החליפו מצעדי מחאה והפגנות נגד מלחמת וייטנאם. "הגעתי לניו הייבן משוכנעת באמת הגלומה בדוקטרינה של ה'אין ברירה' וכי אין מקום להטיל ספק בהחלטות הממשלה בענייני ביטחון ונתקלתי בספקות נוקבים הנוגעים למטרות המוצהרות של המדינה ובניסיון מושכל לצמצם ולהגביל את כוחה של המדינה ולהעצים את כוחם של האזרחים"¹¹.

על רקע רוח החתרנות, המרי וההתגייסות לטובת זכויות האזרח הנצה בייל תנועה לקידום שוויון האישה. קבוצת סטודנטיות התארגנה במחאה על היעדר נשים בסגל האקדמי ועל מיעוט הסטודנטיות שמתקבלות לשורותיו של בית הספר היוקרתי. באותה עת הייתה רק פרופסורית אחת בלבד בבית הספר למשפטים בייל, Ellen Ash Peters. סטודנטיות היוו

10 להב "מיתוס ומציאות", לעיל ה"ש 3.

11 ריאיון ב"זום" עם פנינה להב (14.6.2020) (להלן: "ריאיון ראשון"); Laura Kalman, YALE, *LAW SCHOOL AND THE SIXTIES: REVOLT AND REVERBERATIONS* (2005).

רק 20% מכלל הסטודנטים. הסטודנטיות האמריקניות הזמינו את להב להצטרף למיזם שטרם הכירה – קבוצה להעלאת תודעה (consciousness raising). יחד הן קראו את ספרה המכונן של Betty Friedan משנת 1963, "המסתורין הנשי"¹², לצד ספרים שראו אור סמוך לאותה תקופה, כמו ספרה של Kate Millett משנת 1970, "פוליטיקה מינית"¹³, וספרה של Shulamith Firestone משנת 1970, "הדיאלקטיקה של המין"¹⁴. השיחות עם הסטודנטיות בייל חייבו את להב להתעמת עם חוויות החיים שלה. בהיותה נשואה לרופא מתמחה צעיר, מכתבים שהגיעו לביתה נשאו את הכיתוב "גברת משה להב" על גב המעטפה. בערבים ובסופי שבוע היא בילתה בחברתן העליזה של "נשות הרופאים". "אירועים אלו", סיפרה להב שנים אחר כך, "נועדו לגבש את התודעה של רעיתי של הרופא. במרכז עמדה הקריירה של הגבר ותפקידה של הרעייה היה לתמוך בו ולהקל על קידומו. קריירה משמעותית לאשה לא עמדה על הפרק"¹⁵. ככל שעבור נשות הרופאים ל"בעיה לא היה שם", כך הפך עבור להב האישי לפוליטי. חויית ההתמחות בלשכתה של מרים בן-פורת בבית המשפט המחוזי בירושלים הייתה עדיין טרייה. "בחרתי להתמחות אצל אישה כדי להימנע מהטרדות מיניות, שעדיין לא קראנו להן כך באותה תקופה"¹⁶. מרים בן-פורת, הפרקליטה המוכשרת שהפכה שופטת, הייתה מן המשפטניות הראשונות להחזיק במשרת השיפוט הרמה של בית המשפט המחוזי והשופטת הראשונה שמונתה לבית המשפט העליון. לשכת עורכי הדין ארגנה חרם נגד מינויה לבית המשפט המחוזי, אשר בעקבותיו היא "הוגלתה" לבית המשפט המחוזי בירושלים.¹⁷ תחת ממשלתה של גולדה מאיר לא מונתה אישה לבית המשפט העליון. מינויה של בן-פורת לבית המשפט העליון התאפשר בזכות חיים צדוק, שכיהן אז כשר המשפטים, וכחלק ממגמת ההתחדשות של ממשלת רבין לאחר מלחמת יום כיפור. צדוק הלין בפני השופטת כי הוא מתקשה לקדמה לערכאה העליונה, כי "השופטים אינם בטוחים שיהיה קל לעבוד איתך בצוות"¹⁸. "צירופי לבית המשפט העליון, כאשר הראשונה", כתבה בן-פורת שנים אחר כך, "היה כמובן מלווה בתהודה תקשורתית... לפי רינונים מפה לאוזן היתה לכך סיבה מאוד פרוזאית: בבניין המיושן במגרש הרוסים – שבו שכן בית המשפט העליון – נמצא רק חדר שירותים אחד, כך שנוכחותה של אישה היתה עשויה לגרום לשופטיו אי נוחות מסוימת"¹⁹. ב"מיתוס ומציאות" להב מעבירה את שבט ביקורתה על ייצוגן החסר של נשים על כס השיפוט.²⁰

12. BETTY FRIEDAN, THE FEMININE MYSTIQUE (1963)

13. KATE MILLETT, SEXUAL POLITICS (1970)

14. SHULAMITH FIRESTONE, THE DIALECTIC OF SEX: THE CASE FOR FEMINIST REVOLUTION (1970)

15. דואר אלקטרוני מפנינה להב למחברות (15.8.2020).

16. ריאיון ראשון, לעיל ה"ש 11.

17. מרים בן פורת מבעד לגלימה 90 (שחר אלטרמן עורך, 2010).

18. שם, בעמ' 122.

19. שם, בעמ' 124.

20. להב "מיתוס ומציאות", לעיל ה"ש 3, בעמ' 115.

2. הגישה הסוציולוגית למשפט: מציאות ומיתוס

האווירה הנוקשה משהו של לשכת השופטת בבית המשפט המחוזי בירושלים הלכה והתעמעמה בשצף עולמות הידע וההתנסויות שנפתחו בפניה של להב בייל. מחדרי הדיונים של קבוצת "העלאת התודעה" בייל קצרה הדרך לנפץ את הפרה הקרושה של דמות הצברית – הלוחמת והחלוצה – כסמל היהודייה החדשה. לצד הקבוצה הפמיניסטית שלהב השתלבה בה פעלה בייל של אותם זמנים קבוצה נוספת, בהנחייתם של המרצים הצעירים David Richard Abel ו-Trubek. השניים קיבלו מימון מקרן פורד כדי לבחון אפשרויות מחקר שמשלכות בין משפט לחברה. החיבור בין מדעי החברה למשפטים היה בחיתוליו, והם הקימו קבוצת קריאה כדי ללמוד את הנושא. בעידודו של ידידה של להב בתוכנית הדוקטורט, המלומד הפורטוגלי Boaventura de Sousa Santos,²¹ נחשפה להב לעבודת הקבוצה וקראה לראשונה את כתיבה של מקס ובר וקרל מנהיים ומחקרים ראשונים המשלבים אנתרופולוגיה וסוציולוגיה במחקר המשפטי.²²

בביקורה בישראל באותם ימים נתקלה להב במאמר בעיתון הארץ, ובו נתונים על אי-שוויון של נשים בישראל.²³ המאמר הוביל את להב למחקריהם של רבקה בר יוסף, דורית פדן-איזנשטרק ושותפיהן מהמחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית.²⁴ בהשראת מחקרים סוציולוגיים אלה כתבה להב את מאמרה "מיתוס ומציאות".

חלקו הראשון של המאמר "מיתוס ומציאות" מתאר עד כמה רווחו תפיסות של חלוקת תפקידי מגדר מסורתיים בקרב נשים בישראל (רווקות, ועוד יותר מכך נשואות) ואת רתיעתן מפוליטיקה ומפעילות פוליטית. להב מסכמת חלק זה כך:

"המחקרים מוכיחים בכיור דפוס רווח של שונות ביחס אל תפקידי בנות המין הנשי אל מול הגברי וכן תפיסות של אי-שוויון בין המינים, בייחוד בקרב נשים נשואות. ממצאים אלו מפריכים כל טענה שלפיה הבעיה הזו אינה קיימת בישראל וחושפים את הפער הניכר בין האידאולוגיה הרשמית והתפיסות הרווחת בקרב האוכלוסייה."²⁵

חלקו השני של המאמר עוסק במחקרים אמפיריים על שוק העבודה ועל המרחב הציבורי-פוליטי בישראל. חלק זה נשען בין השאר על מחקריה של הסוציולוגית דורית פדן-איזנשטרק, אשר עמלה באותם ימים על מאמרה "שוויון האישה בישראל – אשליה או מציאות?".²⁶

21 ריאיון ראשון, לעיל ה"ש 11.

22 ראו למשל, KARL MANNHEIM, IDEOLOGY AND UTOPIA: AN INTRODUCTION TO THE SOCIOLOGY OF KNOWLEDGE (1929).

23 צפורה רומן "נשים באוניברסיטה" הארץ 28.2.1973, 16.

24 רבקה בר-יוסף ובברלי מזרחי עמדות כלפי חיי המשפחה בקרב הסטודנטים (1971); רבקה בר יוסף ועליזה בכר הגורמים הפסיכולוגיים והחברתיים המשפיעים על הפיריון (1972); רבקה בר-יוסף עמדות נשים כלפי חיי המשפחה (1973).

25 להב "מיתוס ומציאות", לעיל ה"ש 3, בעמ' 111; ראו גם: שרון גבע האשה מה אומרת? נשים בישראל בשנות המדינה הראשונות (2020).

26 דורית פדן-איזנשטרק "שוויון האישה בישראל – אשליה או מציאות?" עיונים בבעיות חברה, חינוך ותרבות ה 134 (1973). פדן-איזנשטרק הייתה בראשית שנות השבעים חלוצה בודדה

בהשראת ניתוחה של פדן-איזנשטרק, להב מתארת את האישה הישראלית של שנות השישים. מאמציה נתונים לביתה פנימה או לתפקידים המשעתיים את זהותה כאם וכרעה.²⁷ הממצאים על אודות פערי השכר בין גברים ונשים (בניגוד לחוק "שכר שווה" משנת 1964) מובילים את להב למסקנה כי החוק הפך לאות מתה.²⁸ בעקבות פדן-איזנשטרק, מאמרה של להב מצביע על המצב העגום באוניברסיטאות ככל שעולים בסולם הדרגות, על תתי-יצוגן של נשים במרחב הפוליטי – בכנסת ובוועדותיה, בממשלה ובשלטון המקומי – וכן על תתי-יצוגן במערכת המשפט, באין שופטת אישה בבית המשפט העליון ובהיות הייצוג של נשים בבתי משפט אחרים מועט.²⁹ "כשנשאלו על גולדה מאיר", מתארת להב את הממצאים העולים מהמחקר הסוציולוגי, "רבות הביעו את הערצתן אליה, אך הבהירו כי אינן שואפות להידמות לה".³⁰ בהמשך מערערת להב על האפשרות להתייחס לגולדה מאיר כאל סיפור הצלחה פמיניסטי, חרף היותה אחת הנשים הראשונות בהיסטוריה שכהנו כראש מדינה.³¹ היא טוענת כי ניתוח המערכת הפוליטית בישראל מגלה שגולדה הייתה בגדר חריג אשר אינו מלמד על שוויון של נשים בתחומים אלו.

"מיתוס ומציאות" היה אפוא מחקר חלוצי בגישתו הבינתחומית. זהו גם אחד המופעים הראשונים של הגישה הסוציולוגית למשפט בנוגע לישראל. המהלך הראשון של המאמר שאב את השראתו מגישה זו של חשיפת הפער שבין המיתוס בדבר קיומו של שוויון במשפט עלי ספר למציאות של אי-השוויון בישראל באמצעות כתיבה המשלבת מחקר מתחום מדעי החברה עם מחקר משפטי. מחקרה של פדן-איזנשטרק התמקד במחוזות של אשליית השוויון בישראל – הקיבוץ ("יש הרואים בקיבוץ מופת ודוגמא למסגרת חברתית בה אכן הושג השוויון")³² והצבא ("חובת הגיוס לצה"ל... אחד הגורמים אשר תרמו, כנראה ליצירת הדימוי על מעמדה השוויוני של האישה בישראל"),³³ ועימת את "אשליית השוויון" המיוחסת להם עם נתונים על חלוקת עבודה מגדרית. להב פותחת את המאמר בתיאור המסד הסוציולוגי, וחושפת את הפער שבין מיתוס השוויון בחברה הישראלית ומצבן של נשים בישראל בפועל. החלטה מתודולוגית זו היא קריאת כיוון שנועדה לחלץ את הניתוח המשפטי מהגטו הדוקטרינרי של קריאת פסקי דין ושל פירוש חוקים וטקסטים משפטיים. אל מול הדין הדוקטרינרי של אלבק, אשר מנתה את חוקי השוויון הישראליים כהישגים בחגורת הניצחון של התנועה הציונית, הציבה להב תמונת מציאות עגומה של נשים הרואות את עצמן כשוות פחות וכמי שעובדות בשוק עבודה ממוגרד ומפלה, המאשרר את תחושת הנחיתות שלהן.³⁴

כמעט במחקר פמיניסטי באקדמיה הישראלית. כותבת עליה אסתר עילם: "כמרצה היא הוציאה לאור בשלושה כרכים לקט מאמרים בנושא הנשים – חלקם בשפה האנגלית וחלקם תורגמו לעברית על ידה". ראו: אסתר עילם "פמיניסטית באקדמיה בשנות השבעים" מגדר 1, 128 (2012).

27 להב "מיתוס ומציאות", לעיל ה"ש 3, בעמ' 112.

28 שם, בעמ' 112.

29 שם, בעמ' 114.

30 שם, בעמ' 111.

31 שם, בעמ' 115.

32 פדן-איזנשטרק, לעיל ה"ש 26, בעמ' 135.

33 שם, בעמ' 140.

34 להב "מיתוס ומציאות", לעיל ה"ש 3, בעמ' 110-111.

3. תפקיד החוק בקידום "מיתוס השוויון"

מהלך נוסף – וחדשני לא פחות – שהציעה להב היה הניתוח הביקורתי של ממדיו הסימבוליים של החוק. המאמר לא התמקד אך (או בעיקר) בחוק ובפרשנותו, אלא דן בממד המיתי של החוק ובכוחו בהסתרת המציאות. מהלך זה מבטא את הלך הרוח הביקורתי שהשפיע אף הוא על תפיסתה התורת משפטית של להב באותה תקופה. המאמר מכוון לא רק לחשוף את הפער שבין המציאות לדימוי, אלא אף להבין את הדרך שבה המיתוס פועל. חלקו השלישי של המאמר מפנה את מבטו אל החוק והמשפט.³⁵ להב מתמקדת בשני נדבכים של המשפט הישראלי: הנדבך ההצהרתי והחקיקה המשמרת אי־שוויון. בחלק זה אפשר למצוא סממנים מובהקים להשפעת החשיבה הליברלית האמריקנית עליה, שהייתה דומיננטית גם בקרב הקבוצה הפמיניסטית וגם בקרב אנשי המשפט והחברה באותה תקופה.³⁶ כך למשל, הפער שאנשי משפט וחברה ביקשו לחשוף בין משפט עלי ספר למשפט בחיי המעשה נועד לשמש בסיס לרפורמה משפטית שתתקן את המצב המשפטי לקראת עתיד טוב יותר. סטודנטים אחרים שישבו לצידה של להב בקבוצה הזו, ובהם Mark Tushnet ו־Duncan Kennedy, קראו מעט אחר כך תיגר על הליברליזם ועל כוחו של המשפט לחולל שינוי.³⁷ אולם לעת ההיא העמדה המתודולוגית שפותחה בקבוצת הקריאה של טרובק ואייבל נחשבה רדיקלית, אולי רדיקלית מדי עבור הממסד בייל של אותן שנים. אבל זה היה כל העניין. "או כפי שחברי הטוב בוואנטורה דה 'סוסה סאנטוז נהג לומר לי, 'you have to radicalize yourself'".³⁸ להב תגלה בתוך שנים אחדות כי גישתה הסוציולוגית ועמדותיה הביקורתיות אינן מקובלות על אצולת הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים.³⁹ מרכז הכובד הביקורתי של המאמר בחלק השלישי הוקדש לניתוח המשפטי, ובעיקר לניתוח חוק שיווי זכויות האשה, התשי"א-1951.⁴⁰ להב מציינת את מגילת העצמאות ואת מחויבותה לשוויון, אולם נוכח היותה מסמך הצהרתי, ובהיעדר חוקה כתובה בישראל, היא רואה בחוק שיווי זכויות האשה מסמך משפטי מרכזי לעיגון עקרון השוויון באשר לנשים בישראל.⁴¹ בעוד שהחוק אוזכר בפסיקה שוב ושוב כהוכחה למחויבות המדינה לשוויון מלא

35 שם, בעמ' 116-128.

36 David M. Trubek, *Back to the Future: The Short, Happy Life of the Law and Society Movement*, 18(1) FLA. ST. U. L. REV. 1, 8-10 (1990).37 Duncan Kennedy, *The Structure of Blackstone's Commentaries*, 28 BUFF. L. REV. 205 (1979); Duncan Kennedy & Karl E. Klare, *A Bibliography of Critical Legal Studies*, 94 YALE L.J. 461 (1984); Mark Tushnet, *Critical Legal Studies: An Introduction to its Origins and Underpinnings*, 36 J. LEGAL EDUC. 505 (1986).

38 והשניים לא קיבלו קביעות בייל. ראו ריאיון ראשון, לעיל ה"ש 11.

39 שם.

40 חוק שיווי זכויות האשה, התשי"א-1951, ס"ח 248.

41 להב "מיתוס ומציאות", לעיל ה"ש 3, בעמ' 117.

לנשים – בבחינת "חוק מהפכני ומשנה סדרי עולם"⁴² – קריאתה של להב את סעיפי החוק חושפת, כיצד החוק שנועד לקדם את השוויון פוגע בו הלכה למעשה.⁴³ הביקורת הראשונה של להב מופנית לסעיף 5, אשר מחריג את נושא הנישואין והגירושין מתחולת עקרון השוויון ומכפיפו לדין הדתי. על כך כותבת להב, "כך, באבחה אחת, אשרר המחוקק הישראלי אי-שוויון באחד מהתחומים החשובים ביותר לחיי הפרט – יחסי המשפחה".⁴⁴ אולם בעוד שבישראל הביקורת על החוק התמקדה בפשרה עם הציבור הדתי שהוא משקף,⁴⁵ עיקר החידוש של הניתוח של להב נעוץ דווקא בהפניית הזרקור לסעיף 6 לחוק. סעיף 6, שכותרתו "הגנה על האשה", מבטא את עמדת המחוקק באשר לשוויון בין המינים: "אין חוק זה בא לפגוע בכל הוראת חוק הבאה להגן על האשה באשר היא אשה". כפי שפליאה אלבק מסבירה במאמרה, תכלית הסעיף נועדה להבטיח שזכויות וזכויות יתר שמגינות על נשים "באשר הן נשים" ייוותרו על כנן. בניגוד לגישת השוויון הממוגדר של אלבק, חשיבותו של הסעיף עבור להב הייתה גלומה בכוחו לחשוף את גישת (אי-) השוויון של המחוקק הישראלי במערומויה: גישה פטרנליסטית לשוויון, המשמרת את

42 בלשונו של השופט זילברג: "לא הרי חוק זה כהרי חוק רגיל אחר! לפנינו חוק אידאולוגי, מהפכני, משנה-סדר-יחברה, אשר שמו וסעיפו הראשון, ה'פרוגרמטי', מעידים עליו כי הוא – פרט לסייג אשר בסעיף 5 – ביקש לעקור מן השורש כל עניין בו עניים, לפי החוק הקיים, קיפוח משפטי כל שהוא של האישה". ראו בג"ץ 202/57 סידים נ' הנשיא וחברי בית הדין הרבני הגדול, פ"ד יב 1528, 1537 (1958). שנים מאוחר יותר, בשנת 1992, המשיך השופט אהרן ברק קו התייחסות זה: "חוק שיווי זכויות האשה הוא חוק 'מלכותי'. הוא מעגן בחקיקתה של המדינה את עקרון השוויון". ראו: בג"ץ 1000/92 בכלי נ' בית הדין הרבני הגדול ואח', פ"ד מח(2) 221, 240 (1994). שני פסקי הדין הללו ניתנו בהקשר של עתירות נגד בית הדין הרבני, ובכך תורמים לתפיסה הרווחת כי מקור הבעיה של שוויון האישה בישראל הוא במסד הדתי. למרות ההצהרות החגיגיות של בית המשפט על החוק ועל חשיבותו, הרי תרומתו המשמעותית החלה שנים ארוכות לאחר חקיקתו, בעקבות מאבק של ארגונים אזרחיים שהוביל לתיקון החוק החל משנות האלפיים כך שיכלול מרכיבים נוספים כגון הגנה מפני אלימות מינית, זכות שווה למלא כל תפקיד ציבורי, העדפה מתקנת וייצוג הולם לנשים. ראו לעניין זה את דברי ההסבר להצעת החוק הראשונה לתיקון החוק משלהי שנות התשעים (הצעת חוק שיווי זכויות האשה (תיקון מס' 2) התשנ"ט-1999, ה"ח 2801). לקריאה אחרת בדבר משמעותו של החוק, ראו חריס, לחובסקי ורוזין, לעיל ה"ש 2.

43 אכן, סעיפיו הראשונים של החוק (1-4) מבטלים את "ההיבטים הבעייתיים ביותר של המשפט טרום עצמאותה של המדינה", ומעגנים את עקרון השוויון בפני החוק לנשים ולגברים ואת איסור אפליית נשים בחוק (ס' 1), את זכותן הקניינית של נשים נשואות (ס' 2), את זכותן השווה של אימהות במשמורת על ילדיהן (ס' 3) ואת זכויותיהן בתחום הירושה (ס' 4). עם זאת, טוענת להב, אין בהישגים הללו די. ראו להב "מיתוס ומציאות", לעיל ה"ש 3, בעמ' 118.

44 שם.

45 כפי שעולה מס' 5 לחוק שיווי זכויות האישה, הקובע כי "אין חוק זה בא לפגוע בדיני איסור והיתר לנישואין וגירושין", ובעקבותיו ס' 5, 7 ו-8 לחוק; תהילה מטמון "שווי זכויות נתתי לך" האשה במדינה: בטאון לבעיות האשה והמדינה 3, 115 (1951): "נבקע ההר והוליד עכבר: חוק שוויון המאשר את הזכויות החוקיות שהיו לנו בשיפוט האזרחי ומציא ממסגרת החוק את עניני השיפוט הדתי".

ההגנות המיוחדות על האישה, והמקבלת בתוך כך גישה של "שונות" עקרונית בין נשים לגברים – "האישה באשר היא אישה". בהקשר הזה אפשר למצוא את טביעת האצבעות של ההשפעה האמריקנית על גישתה הפמיניסטית של להב. להב ערערה על הלגיטימיות של תפיסת השוויון הגלומה בסעיף הזה לאור גישת השוויון "האמיתי", כלשונה, שביטויה המובהק מצוי במאבק האמריקני להכניס לחוקה תיקון של שוויון נשים – The Equal Rights Amendment (ERA or the Amendment). המנחה של להב בעבודת הדוקטורט, פרופסור Tom Emerson, היה פעיל מרכזי במאבק ה-ERA. בחדרי הישיבות שבהם נדונה האסטרטגיה הראויה לקידום האג'נדה הפמיניסטית נכחו לא אחת כמה סטודנטיות ותום אמרסון – הגבר היחיד בחדר.⁴⁶ בחודשים הראשונים ללימודיה של להב בייל עבר אמרסון עם קבוצת סטודנטיות על מאמר אשר נועד לספק את התשתית הנורמטיבית לתיקון החוקתי לשוויון, ואשר מיקם את אמרסון כדובר מרכזי בנוגע לתיקון החוקתי ולתביעה לשוויון של הגל השני של התנועה הפמיניסטית.⁴⁷ המאמר ותפיסת ה-ERA בכללותה חרתו על דגלם את השוויון הליברלי, שאינו מקבל כל הבדל בין נשים לגברים לצורך הכרה בזכויות הנשים:

"Equality will be taken to mean that sex is not a permissible factor in determining the legal rights of women, or of men... [and] that the treatment of any person by the law may not be based upon the circumstances that such person is of one sex or the other".⁴⁸

Ann E. Freedman & Sylvia A. Law, *Thomas I. Emerson: A Pioneer for Women's Equality*, 38 CASE W. RES. L. REV. 539 (1988) 46

Barbara A. Brown, Thomas I. Emerson, Gail Falk & Ann E. Freedman, *The Equal Rights Amendment: A Constitutional Basis for Equal Rights for Women*, 80 YALE L.J. 871 (1971). החלוקה ל"גלים" היא חלוקה מקובלת בתיאור ההיסטוריה הפמיניסטית. הגל הראשון מזהה על פי רוב עם המאבק לזכויות פוליטיות לנשים בין אמצע המאה התשע עשרה לתיקון התשעה עשר לחוקה האמריקנית בשנת 1920. הגל השני נקשר במאבקן של נשים בשנות השישים והשבעים לשוויון שהוא מעבר לממד הפוליטי הצר והתביעה לשוויון במקום העבודה, בחינוך ובבית. הגל השלישי צמח מביקורת על הפמיניזם של הגל השני ועיוורונו לשיקולים של גזע, של מעמד, של שיון אתני, של הטיה מינית, של לאום ושל דת; זרמים מרכזיים שמוזהים עם הגל הזה הם פמיניזם של צמתים ופמיניזם קוויירי. לדיון כללי, ראו: אורית קמיר פמיניזם, זכויות ומשפט 31-60 (ישי קורדובה עורך, 2002). ההתייחסות לפמיניזם דרך המטפורה של "גלים" זכתה אף היא לביקורת. ראו למשל: NANCY COTT, *THE GROUNDING OF MODERN FEMINISM* (1987). הכתיבה על פמיניזם של הגל השני היא עשירה ונרחבת. ראו למשל, DAVID ALLYN, *MAKE LOVE, NOT WAR — THE SEXUAL REVOLUTION: AN UNFETTERED HISTORY* (2000); JANE GERHARD, *DESIRING REVOLUTION: SECOND-WAVE FEMINISM AND THE REWRITING OF TWENTIETH-CENTURY AMERICAN SEXUAL THOUGHT* (2001). לביקורת על התרחקות הפמיניזם בעשורים האחרונים מתוכנות הגל השני בדבר הצורך במאבק משולב לשוויון בתחום הכלכלי, הפוליטי והתרבותי גם יחד, ראו ננסי פרייזר "פמיניזם, קפיטליזם ועורמת ההיסטוריה" פמיניזם ומגדר – סוגיות פמיניסטיות בתרבות השוק 393 (רונה ברייר גארב, דנה אולמרט, ארנה קוין ויופי תירוש עורכות, 2017).

Brown, Emerson, Falk & Freedman, לעיל ה"ש 47, בעמ' 889. 48

ברוח הדברים הללו להב טוענת במאמר, כי "הרעיון מאחורי הסעיף הזה [סעיף 6 לחוק שוויון זכויות האישה] שונה באופן ניכר מהתיקון האמריקאי לשוויון שמבקש להגן על שוויון זכויות בפני החוק לכל בני האדם, גברים ונשים". לעומתו, החוק הישראלי "מניח שנשים הן שונות מגברים במידה המחייבת חקיקה ייחודית ומותאמת".⁴⁹ החוק לא רק שלל את עקרון השוויון במובנו האמריקני. "ההנהגה", כותבת להב, "דחתה באופן ברור את הרעיון הרדיקלי של שוויון בין המינים כפי שנהגה על ידי מקימי תנועת הקיבוצים והעדיפה את התפיסה המערבית המסורתית של שוויון שלוב בפטרנליזם".⁵⁰ הטעון כנגד "ההנהגה" מרמז על הרובד החתרני ביותר של המאמר – כנגד ההגמוניה השלטונית בישראל וכנגד הערכים ששלטונה של מפא"י התהדר בהם, הגם שלא פעלה לקידום. בסביבתה הקרובה של להב סערו הרוחות על מוראות מלחמת וייטנאם ופרשת ווטרגייט. עמדתה הביקורתית באשר למיתוס השוויון של "ההנהגה" בישראל התעצבה ברוח אוירת המחאה ומשבר האמון בשלטון האמריקני של הסוכבים אותה.⁵¹ מיתוס השוויון הרווח בישראל, טוענת להב, מציג את האידיאולוגיה הציונית (של תנועת הפועלים) כמחויבת לשוויון. "בהדרגה גיליתי כיצד הסתת בעיית אי-השוויון לרתיים ולמהגרים המזרחיים, 'הפרימיטיביים', מסיטה את תשומת הלב מהעיקר – היעדר מחויבות אמיתית לשוויון נשים בקרב מפא"י. הם גלגלו את האשמה על אחרים".⁵² במאמרה קוראת להב תיגר על ההסברים הללו, וטוענת כי הפער נעוץ בתפיסה הלקויה של תפיסת השוויון עצמו, תפיסה המשמרת את השוני שבין גברים לנשים ואינה מקדמת שוויון אמיתי (genuine equality).⁵³

ניתוח החוק שלהב מציעה משלב בין תפיסת עולם ליברלית לגישה הסוציולוגית למשפט: חשיפת הפער שבין המיתוס למציאות מתבססת על האמונה בכוחן של חקיקה או של רפורמה חלופית לקדם את השוויון בצורה טובה יותר. בדיון שלהב עורכת על חוק שיווי זכויות האשה נחשפת גם המחלוקת התורת משפטית בינה לפליאה אלבק. אלבק מאמצת את הממד ההצהרתי של החוק ולומדת מהשתיקה – היעדר הליטיגציה על בסיס החוק – על אודות הצלחתו. להב רואה בשתיקה הוכחה דווקא לכישלוננו של החוק. להב טוענת, כי למעשה החרגת נושא הנישואין והגירושין, כמו גם כינונה של מטרייה סטטוטורית נפרדת לנשים שנועדה להגן על "נשים כנשים", עיקרה את רעיון השוויון מתוכנו עד כי לא נותר בו די כדי לשמש בסיס לקידום ליטיגציה אפקטיבית נגד אפליה. "אם הליטיגציה המבוססת על החוק היא נדירה, הרי שהסיבה לכך נעוצה באימפוטנטיות של החוק, ולא בשוויון שממנו נהנות לכאורה נשים בישראל".⁵⁴ וכך, ניתוחה של להב את חוק שיווי זכויות האשה מראה כיצד לחוק עצמו בישראל היה תפקיד חשוב בקידום "מיתוס השוויון".

49 להב "מיתוס ומציאות", לעיל ה"ש 3, בעמ' 118.

50 שם.

51 ריאיון ב"זום" עם פנינה להב (14.7.2020) (להלן: "ריאיון שני"); ראו גם: פנינה להב "יובל ועוד עשור לקול העם: מה עוד יש להגיד?" עיוני משפט לח 97, 109 (2015). (להלן: להב "יובל ועוד עשור").

52 ריאיון שני, לעיל ה"ש 51.

53 להב "מיתוס ומציאות", לעיל ה"ש 3, בעמ' 116.

54 שם, בעמ' 119.

4. "נפרד אבל שווה" בחקיקת העבודה

ביקורת מרכזית נוספת של המאמר נוגעת לנטייתה של תנועת העבודה ההגמונית לייחס לעצמה מחויבות מלאה לשוויון נשים ובה בעת להטיל את האשמה לקיומה של מציאות של אי-שוויון לפתחם של "אחרים" בחברה הישראלית – הדתיים או העולים מארצות אפריקה ואסיה. כך, חלקו האחרון של המאמר מוקדש למעוזו הבלתי-מעורער של מיתוס השוויון במשפט הישראלי של אותם ימים: חקיקת העבודה והרווחה. חקיקת העבודה גילמה עבור רבים את פאר הגישה הפרוגרסיבית והשוויונית של תנועת העבודה.⁵⁵ הניתוח של להב מראה, כיצד גישת השוויון המגדרי של המחוקק הישראלי ("שונה אך שווה") רק מעמיקה את האפליה. כך למשל, מכיוון שתפיסת השוויון הכללית נועדה להגן על "נשים באשר הן נשים", נשים אינן יכולות לעסוק בעבודות מסוכנות או במשמרות לילה (אלא אם מדובר בתפקידי מגדר מסורתיים כגון מלצריות, חדרניות או אחיות, או כאשר עבודת הלילה שלהן היא בבחינת "צורך כלכלי חיוני"). חסמים תעסוקתיים אחרים – דוגמת מניעת נשים מלשמש דיילות בכירות באל-על – הוסרו רק לאחר התערבות בתי המשפט ורק בחלק מן ההקשרים התעסוקתיים.⁵⁶ בתחומים כמו פרישה ופנסיה, טוענת להב, הגישה ההגנתית על נשים פגעה בזכותן לשוויון. זאת ועוד, להב מבקרת את החקיקה הפרוגרסיבית לטובת נשים בהיריון לנוכח השלכותיה השליליות, וחושפת את ההטיות הגלומות בחקיקת הביטוח הלאומי ובחוקי המס לרעתן של נשים.⁵⁷ הניתוח הזה נועד, לטענתה של להב, להציב את ההישגים הישראליים בתחום חקיקת העבודה והרווחה ב"פרופורציה הראויה". "אכן, היבטים שונים של החקיקה הנוגעים לאימהות הם במיוחד פרוגרסיביים וראויים לשבח. ואולם המודל לחקיקה ראויה זו, הוא מודל חקיקה מערבי, המבוסס על קבלת החלוקה המסורתית של תפקידי מגדר בין נשים לגברים. מודל כזה אינו יכול אלא לשעתק את מעמדם הנחות של נשים".⁵⁸

ניתוח חקיקת העבודה נועד להדגים כיצד הקבלה של גישת שונות לנשים ("שונה אך שווה"), שמטרתה לכאורה להגן עליהן, מעמיקה את אפלייתן. המשקפיים התיאורטיים של להב במאמר הזה ובמאמרים נוספים הם אמריקניים במובהק. המאמר מקבל את העמדה הנורמטיבית של תומכי תיקון השוויון בחוקה בארצות הברית (ERA) – הדרישה לביטולן של כל ההגנות המיוחדות לנשים. נוסף על כך המאמר מושפע מן המאבק לשוויון בין-גזעי שהתנהל באותן שנים בעקבות פסק הדין בעניין *Brown*, אשר שלל את הגישה של "נפרד

55 שם, בעמ' 124 ("While even ardent believers in the myth about sex equality in Israel) would concede that the principle has not been applied in the area of domestic relations, (they proudly point out that labor and welfare legislation applies the principle in full")

56 שם, בעמ' 124-125; דב"ע (ארצי) לג/25-3 ועד אנשי צוות דיילי אוויר – ערנה חזין, פד"ע 365 (1) (1973).

57 להב "מיתוס ומציאות", לעיל ה"ש 3, בעמ' 126-128.

58 שם, בעמ' 128. לניתוח ביקורתי ברוח דומה, המדגיש את ממד "השונות הנשית" שאפיין את גישת החקיקה הישראלית בתקופה זו בתחום הזכויות הסוציאליות הנוגעות להיריון, לידה והורות, ראו ניה רימלט הפמיניזם המשפטי מתיאוריה למעשה: המאבק לשוויון בין המינים בישראל ובארצות הברית 136-138 (2008).

אך שווה".⁵⁹ הניתוח שלהב מציעה לחוק הישראלי הוא יישום מרתק של גישה זו לנושא שוויון האישה. להב שוללת טענות בעד חלוקת תפקידים מגדרית, ככאלו שמשמרות גישה של "נפרד אך (לא) שווה". לימים נכתב רבות על השפעות דומות שהיו למודל של מאבק השחורים על פמיניסטיות אמריקניות מן הגל השני.⁶⁰ ההשפעה של התנועה הפמיניסטית האמריקנית זלגה במהירות לזירות נוספות ברחבי העולם ובהן גם לישראל.⁶¹ הפעילות הפמיניסטית בישראל של ראשית שנות השבעים כללה הקמת מרכזים בחיפה, בתל אביב ובירושלים וייסודן של קבוצות קריאה והעלאת מודעות.⁶² הפעילות הפמיניסטית נכרכה בתנועות מחאה אחרות: הפנתרים השחורים, השמאל הישראלי החדש (שי"ח) ומצפן.⁶³ השילוב בין הפמיניסטיות לתנועות ההתנגדות השונות הרחיק אותן מלב הקונצנזוס. כפי שכותבת חנה ספרן, גם שולמית אלוני "ניסתה להצניע את הקשר עם הפמיניסטיות כדי לא לסבול מביקורת ציבורית".⁶⁴ הגם שהיה אפשר לכאורה לדמיין קשר בין מאמרה של להב להתערורות הפמיניסטיות בישראל של אותה תקופה, להב מתארת בדידות וקושי במציאת בנות שיח לרעיונותיה:

59 Brown v. Bd. of Educ., 347 U.S. 483 (1954).

60 בראיונות שנתנו פעילות פמיניסטיות מרכזיות בסרטה התייעודי של Mary Dore משנת 2014, "She's Beautiful When She's Angry", הן מספרות כיצד תוך כדי השתתפותן בתנועת שיווי זכויות האזרח הן הגיעו להכרה כי גם בקרב השמאל החדש, המחויב לכאורה לקידום שוויון פעילות פמיניסטיות מצאו את עצמן בתפקידים של מזכירות וארגון, בעוד הגברים לקחו לעצמם את ההנהגה. הכרה זו הובילה אותן ליצירת תנועה נפרדת למאבק לשוויון נשים, מה שנקרא לימים "הגל השני", אשר בו הן יישמו רבות מן התובנות שעלו במאבק לשוויון בין-גזעי. ראו: SHE'S BEAUTIFUL WHEN SHE'S ANGRY (International Film Circuit, 2014). לניתוח ההשפעה של המאבק המשפטי לשוויון בין-גזעי על המאבק הפמיניסטי לשוויון, ראו: אוון מ' פיסס "מהו פמיניזם" עיוני משפט יח 5, 6-8 (1993).

61 דוגמאות בולטות הן ההשפעה האמריקנית על שולמית אלוני, על מרלין ספר ועל מרשה פרידמן. ראו גם ליאורה בילסקי "יבוא תרבותי: המקרה של הפמיניזם בישראל" עיוני משפט כה 523, 524-526 (2001).

62 ראו: חנה ספרן לא רוצות להיות נחמדות: המאבק על זכות הבחירה לנשים וראשיתו של הפמיניזם החדש בישראל 69-106 (2006); עילם, לעיל ה"ש 26; חנה הרצוג "נשים בפוליטיקה ופוליטיקה של נשים" מין מיגדר ופוליטיקה 307, 337-350 (אריאלה פרידמן, דפנה יזרעאלי, הנרייט דהאן-כלב, חנה הרצוג ומנאר חסן עורכות, 2006) (המאמר להלן: הרצוג "נשים בפוליטיקה"; הספר להלן: מין מיגדר ופוליטיקה); מרשה פרידמן גולה בארץ המובטחת (1991); איריס רחמימוב "סעודות, הפגנות והתפכחות": רדיקליזם לסבי בירושלים 1972-1989 "זמנים 131, 62-67 (2015).

63 ספרן, לעיל ה"ש 62, בעמ' 73; הנרייט דהאן-כלב "פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות" מין מיגדר ופוליטיקה, לעיל ה"ש 62, 217, בעמ' 231; הרצוג "נשים בפוליטיקה", לעיל ה"ש 62. לדיון ביקורתי על אודות הנרטיב הקושר בין תנועת הפנתרים השחורים ותנועת מצפן, ראו טלי לב ויהודה שנהב "אל תקרי פועל – אלא פנתר! הפנתרים השחורים ופוליטיקה הזהויות בראשית שנות השבעים" תיאוריה וביקורת 35 141 (2009).

64 ספרן, לעיל ה"ש 62, בעמ' 87.

"הייתי די בודדה. בארצות הברית שוחחתי עם סטודנטיות בנות המחזור שלי... בארץ, לפני שפרסמתי את המאמר יצרתי קשר טוב עם דורית פדן-אייזנשטארק (מהחוג לסוציולוגיה באוניברסיטת בן גוריון). לצערי (היא) נהרגה בתאונת דרכים זמן קצר אחרי שחזרתי ארצה. שוחחתי מעט עם ניצה שפירא-ליבאי, שאז לימדה (לראשונה בישראל) סמינר על זכויות האשה, קצת עם דינה גורן שהיתה אז במחלקה לתקשורת ועם פרנסס רדאי, שהיתה קולגה שלי בפקולטה למשפטים".⁶⁵

מלחמת יום כיפור, על פי הנרטיב המקובל, טרפה את הקלפים והפכה את ההתנגדות לממסד ואת הדרישה לשוויון לסוגיה שהעסיקה נשים רבות בחברה הישראלית.⁶⁶ "הזעזוע בא לאחר מלחמת יום הכיפורים", כותבת שולמית אלוני בספרה "נשים כבני אדם", "רק אז נתגלה היכן נסוגה החברה הישראלית בכל הנוגע לשיתוף האשה בתפקידים אחראיים במערכת המשק, החברה הבטחון והנשיאה בעול בשעת חירום".⁶⁷ עם זאת כפי שמתארת חנה הרצוג, ההקצנה של חלוקת העבודה המגדרית בתקופת המלחמה הניבה תגובה דיאלקטית עם סיומה: מחד "התביעה להתגייסות לאומית ואיחוד שורות", ומאידך מהלך הדרגתי של ניתוב המחאה לאפיקים מוסדיים ופוליטיים;⁶⁸ ובראייתה של להב, "יתכן גם שמלחמת יום הכיפורים חיזקה את הצורך לחזק את הסטריאוטיפים – כי 'בזכות הגברים שרדנו את

65 דואר אלקטרוני מפנינה להב למחברות (29.9.2020). דברים דומים עולים אצל אסתר עילם, שמבטאת גם היא את תחושת הבדידות שלה כסטודנטית פמיניסטית באקדמיה הישראלית בשנות השבעים (עילם, לעיל ה"ש 26). ברוח דומה כותבת פרנסס רדאי על השנים 1974-1977: "בכל הנוגע לאקטיביזם הפמיניסטי המשפטי, שנים אלה היו כמעט חסרות אירועים בישראל". ראו פרנסס רדאי "תיאוריה משפטית, חקיקה והתדיינות פמיניסטיות בישראל: טרוספקטיבה" עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם 19, 22 (דפנה ברק-ארז, שלומית ינסקי-ריבדי, יפעת ביטון ודנה פוג' עורכות, 1997). גם ברנשטיין ציינה, שעד אמצע שנות השבעים היה הסטטוס של נשים במוכן מסוים "non-issue". ראו: DEBORAH BERNSTEIN, PIONEERS AND HOMEMAKERS: JEWISH WOMEN IN PRE-STATE ISRAEL 10 (1992).

66 סימן אחד לשינוי היה הקמת הוועדה הממשלתית למעמד האישה בראשות חברת הכנסת אורה נמיר, שפעלה בשנים 1975-1978 (ראו: מערכת דבר "נמיר בראש ועדה לעניין מעמד האשה" דבר 1.1.1976, 3; מערכת דבר "241 המלצות לשיפור מעמד האשה" דבר 23.2.1978, 3). פעילותן של שולמית אלוני ושל מרשה פרידמן מסמנת את התפנית הזו בזירה האזרחית והפוליטית. בבחירות שנערכו בחודש דצמבר 1973 זכתה הרשימה שהקימה שולמית אלוני, "התנועה לזכויות האזרח" (ר"צ), יחד עם מרשה פרידמן בשלושה מושבים בכנסת. לתיאור של מלחמת יום כיפור כנקודת המפנה שהניבה את השינוי הזה, ראו ספרן, לעיל ה"ש 62, בעמ' 106-87; הרצוג "נשים בפוליטיקה", לעיל ה"ש 62, בעמ' 337-350. בשנת 1975 פורסמה אנתולוגיה ראשונה של כתבים פמיניסטיים (אשה, נשים, נשיות) (רנה שלף ואח' עורכים, 1975); שנה לאחר מכן התפרסם ספרה של שולמית אלוני (שולמית אלוני נשים כבני אדם (1976)); הקובץ האקדמי הראשון בנושא והקמתן של תוכניות ללימודי מגדר קרמו עור וגידים רק בשנות השמונים. לסקירת המופעים האלו של הפמיניזם בישראל של שנות השבעים כמופעים "ראשונים", ראו: אורי רם "החברה ומדע החברה: סוציולוגיה ממסדית וסוציולוגיה ביקורתית בישראל" החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים 7, 26-29 (אורי רם עורך, 1993).

67 אלוני, לעיל ה"ש 66, בעמ' 107.

68 הרצוג "נשים בפוליטיקה", לעיל ה"ש 62, בעמ' 341.

המתקפה הזו".⁶⁹ מאמרה של להב, אשר נכתב לפני המלחמה, היה קול ראשון וייחודי בסוגת הכתיבה הפמיניסטית באקדמיה המשפטית בישראל. ההתייחסות אל הרעיונות הפמיניסטיים כאל אוונגארד רדיקלי בתחילת שנות השבעים והתחושות הסותרות באשר לסדר היום הפמיניסטי לאחר מלחמת יום הכיפורים עשויים להסביר את הביקורת ואת הבדידות שלהב חוותה באקדמיה הממוסדת.

בהדרגה, במרוצת שנות השבעים והשמונים, עברה התנועה הפמיניסטית בישראל ממחאת הרחוב אל הכנסת, אל האקדמיה ואל בתי המשפט.⁷⁰ עם זאת המרכיב האנטי-ממסדי במאבק הפמיניסטי הישראלי בשנות השבעים והשמונים כוון בעיקרו כלפי הממסד הדתי. הנטייה הרווחת הייתה לראות את עיקר האשמה למצבן של נשים בפשרה ההיסטורית שבין הדתיים לחילוניים.⁷¹ בהתאם, בכתיבה הפמיניסטית המשפטית שהתפתחה מעט מאוחר יותר, בולטת תפיסה בינארית בין ישראל החילונית, המחויבת לשוויון – גם אם טרם הגשימה אותו במלואו – לחברה הדתית, המבקשת לשמר היררכייה מגדרית ואפליה.⁷² להב קראה תיגר על חלוקת האחריות הסמויה הזו, והציבה במקומה ראי החושף גם את אוזלת הכוונה של ההנהגה החילונית ובתוך כך גם את מיתוס השוויון הציוני במערומיו. אין פלא אפוא שקולה, אשר הקדים את זמנו והושמע מעל בימה של כתב עת משפטי באנגלית, נותר בוודע ועד מהרה נשכח מדברי ימי הפמיניזם המשפטי בישראל.

המשקפיים האמריקניים והשהייה בארצות הברית אפשרו ללהב לאתגר את מסגרת הדיון המקובלת בישראל. עם זאת אותה השפעה אמריקנית גם טשטשה את האפשרות לבחון את איכויותיו של פמיניזם מקומי וייחודי שהתפתח בישראל בשנות היישוב ובמהלך העשורים הראשונים – שיתוף פעולה בין פמיניזם פועלי לפמיניזם בורגני. פנינה להב של ייל בראשית שנות השבעים לא הכירה במגבלות של גישת השוויון הליברלית ואף המעיטה בערכה של חקיקת הרווחה הסוציאליסטית לאימהות בישראל, פרי המורשת של מאבקי נשים פמיניסטיות בתקופת היישוב. המאמר התעלם מהישגים חשובים של החקיקה הסוציאליטית בתחום חופשת הלידה, טיפת חלב ומעונות היום. העיוורון של להב להישגים אלו הוא העיוורון של הפמיניזם האמריקני של אותן שנים.⁷³ כך למשל, ההתייחסות היחידה

69 דואר אלקטרוני מפנינה להב למחברות (29.10.2020).

70 חנה הרצוג ממקמת את נקודת המפנה בהגשת דוח הוועדה לבדיקת מעמד האישה בישראל ובהתגברות פעילותם של ארגונים פמיניסטיים רדיקליים בשלהי שנות השבעים. היא מדגישה כי הרעיונות של אותם ארגונים חדרו בהדרגה, ורק בשלבים מאוחרים יותר לזירת הפעילות הממוסדת של שדולת הנשים או לארגוני הנשים הממוסדים (ויצ"ו ונעמ"ת). ראו הרצוג "נשים בפוליטיקה", לעיל ה"ש 62, בעמ' 337-350. ראו גם Frances Raday, *Women in Law in Israel: A Study of the Relationship Between Professional Integration and Feminism*, 12 Ga. St. U. L. Rev. 525, 527-532 (1996).

71 אלוני, לעיל ה"ש 66, בעמ' 9-11; יהודית בוכר-אגסי "מעמד האשה בישראל" נשים במלכוד: על מצב האישה בישראל, 210, 212-216, 220-226 (דפנה יזרעאלי, אריאלה פרידמן ורות שריפט עורכות, 1982) (הספר להלן: נשים במלכוד).

72 ראו למשל פרנסיס רדאי "נשים במשפט הישראלי" נשים במלכוד, שם, 172, בעמ' 173.

73 גם בארצות הברית בתחילת המאה העשרים היה אפשר למצוא זרם פמיניסטי שביקש לקדם שוויון לנשים בעבודה מתוך הכרה בשונותן. הפמיניזם החברתי של תנועת הפועלות התפתח

שלה למעונות יום היא ביקורת על מיעוט קיומם של מעונות היום של ויצ"ו ושל נעמ"ת במרכזי הערים, שבהם ניתן למצוא את מרבית הנשים העובדות.⁷⁴ כריאיון שערכנו עימה היא מספרת על השינוי שחל בעמדתה עם הולדת בנה השני. עם שובה לישראל התקבלה להב לעבוד כמרצה צעירה באוניברסיטה העברית. נחושה להוכיח שאין הברדל בינה לשאר המרצים הגברים בפקולטה, היא שבה לעבודתה מיד לאחר הלידה. מקץ חודשיים כלו כוחותיה. המאבק להתקיים כשווה ללא שוני גבה את מחיריו. בשנים שחלפו מאז התחזקו בה הרהורי הכפירה באשר לצדקתה של גישת השוויון הליברלית.

לסיכום, המאמר "מיתוס ומציאות" ערער על מסגרות החשיבה המקובלות בישראל של אותם ימים בשלושה מישורים. ראשית, המאמר אתגר את הפרדיגמה הציונית של שלהי שנות השישים. המדינה החזקה והצודקת, התפיסה הממלכתית והעמדה המגויסת כלפי מפא"י ומנהיגיה התחלפו במחויבות כלפי האזרחים (למעשה האזרחיות) שזכויותיהם מוקרבות בידי המדינה בשם סיסמאות ריקות של "אחדות האומה". לכן, במישור החוקתי-ליברלי המאמר מציע ראייה של המשפט ככזה שנועד לאתגר, לבקר ולרסן את המדינה החזקה (ולא לשמש אך כלי שרת למימוש מטרותיה הלאומיות). נקודת המבט הזו נובעת ומשתלבת בתחום המחקר שבו בחרה להב להתמקד בכתיבת הדוקטורט שלה – חופש הביטוי בעיתות חירום. שנית, הביקורת שמותחת להב על מאמרה של פליאה אלבק היא גם ביקורת תורת משפטית על אודות האיוולת שכרוכה בהיצמדות ללשון החוק כעולם סגור של משמעות מובנת מאליה. להב הראתה באמצעות מסד אמפירי עשיר ומגוון, כי המשפט הוא תבנית נוף מולדתו, הוא מעוצב ומעצב את החברה שבתוכה הוא פועל ומתקיים. במובן עמוק יותר היה קולה של להב קול הספק. מלומדת המשפט אינה אמונה על פרשנותו של הדין בהתאם לצו ממלכתי; תפקידה הוא לבקר, לשאול שאלות ולפרוץ את מסגרות החשיבה הקיימות. הרוח הביקורתית ושוברת המוסכמות נבעה מחשיפתה של להב לתנועות המחאה בארצות הברית, כמו גם מן העניין הרב שגילתה בכתיבת התנועה הפמיניסטית שפרחה בארצות הברית באותן שנים. לבסוף, במישור השלישי, הפמיניסטי, המאמר חשף תהום בין דימוי הצברית, לוחמת הפלמ"ח והשותפה השווה בכניית המדינה הצעירה לבין המציאות של תרבות חיים

בארצות הברית במקביל לפמיניזם הליברלי, אך הוא הודחק מהדין הדומיננטי על אודות התיאוריה הפמיניסטית ונשכח בהמשך. לניתוח מאפייניו של הפמיניזם החברתי של תנועת הפועלות והסיבות לשוליותו בשיח התיאורטי המרכזי בארצות הברית ובישראל, ראו אריאן רנן-ברזילי "הורים/עובדים: רב-ממדיות והפמיניזם החברתי של מעמד הפועלות – תשתית תיאורטית לשיילוב משפחה ועבודה בישראל" עיוני משפט לה 307, 332–341 (2012). לניתוח חלקו של הפמיניזם החברתי של תנועת הפועלות בעיצוב המדינה הרגולטורית האמריקנית, ראו: Arianne Renan Barzilay, *Women at Work: Towards an Inclusive Narrative of the Rise of the Regulatory State*, 31 HARV. J.L. & GENDER 169 (2008); על זרם הפמיניזם הפועלי כזרם נשכח, ראו Arianne Renan Barzilay, *Back to the Future: Introducing Constructive Feminism for the Twenty-First Century — A New Paradigm for the Family and Medical Leave Act*, 6 HARV. L. & POL'Y REV. 407 (2012).

74 להב "מיתוס ומציאות", לעיל ה"ש 3, בעמ' 113.

פטריארכלית בישראל.⁷⁵ תפיסת השוויון של להב ב"מיתוס ומציאות" עוצבה בכור המחשבה האמריקנית. לכן, מורשת מאבקן של נשים פמיניסטיות ישראליות – כמו תרומתן של עדה פישמן-מימון, רחל כהן-כגן ואחרות – אינה נוכחת בו. נשים אלו השמיעו את קולן באופן ברור יותר במאמר זמנים שנכתב עשרים שנה אחר כך, וביתר שאת עם כתיבת ספרה הביוגרפי של להב על גולדה מאיר.

ב. חלק שני: היסטוריה חקיקתית

1. אחרי עשרים שנה

עשרים שנה לאחר מאמרה "מיתוס ומציאות" הגיחה להב לזירה הפמיניסטית העברית בשנית עם מאמר על אודות חוק שיווי זכויות האשה בכתב העת ההיסטורי "זמנים". בשנים שחלפו מאז "מיתוס ומציאות" מיעטה להב לכתוב על סוגיות פמיניסטיות. זמן קצר לאחר "מיתוס ומציאות" היא פרסמה מאמר מתון ומעונב יותר בכתב העת "Signs", שנסב על סוגיות דומות.⁷⁶ כמו כן היא פרסמה מאמר על מורשתה של גולדה מאיר בכתב עת יהודי-פמיניסטי.⁷⁷ בכותרת המאמר מופיעה השאלה הבאה: האם גולדה הורישה לנו ציונות ללא פמיניזם? השאלה חיכתה עוד ארבעים שנה כמעט בטרם תזכה לתשובה מלאה יותר, בכיוגרפיה של להב על אודות המנהיגה השנויה במחלוקת.

בשנים שבין "מיתוס ומציאות" למאמרה בכתב העת "זמנים" הקדישה להב את עיקר מרצה המחקרי למאמרים העוסקים בחופש הביטוי ובזכויות אזרח במשפט החוקתי, ליבת העיסוק שלה. במבט לאחור להב מנמקת את הכתיבה על סוגיות חוקתיות ברצון להשמיע את קולם של מי שנחקרו הצידה: "[עניין אותי] לראות איך המדינה דורסת או מהנדסת את האדם הקטן והאישה הקטנה ונותנת להם מקום מוגבל במרחב הציבורי... זה נושא שתמיד מעניין אותי גם עם נשות הכותל שזורקים אותן הצידה... העלבון של האדם הקטן שלא יכול לדבר, ולא להשמיע את קולו... הקול של המיעוט הוא של קולו של הנדכא. למה צריך להיות נחמדה ולא להיות כעוס או דרשן. שלא תדרשי שום דבר".⁷⁸

75 בהתכתבות ברואר אלקטרוני שלחה להב קטע מחיבור שהתפרסם בעיתון מעריב בשנת 1952 שכתבה רחל גאלק: "ללא כחל וסרק: מיומנה של עקרת בית" מעריב 19.9.1952 ("ישנם דברים ובעיות הנעמדים כאילו עצם בגרון – צריך לדעת למצוא פורקן לכל זה. צריך לדעת לקלל וללעוג ולומר את האמת. מדוע צריכים חיי לחלוף בין סירים לבישול ובאווירה של שרות למישהו! מדוע לא ניתן לי לקחת חלק בחיי, שרק פעם אחת הנם מנת חלקו של האדם!"). חלקים מן המאמר מובאים בידי ההיסטוריונית שרון גבע בספרה, לעיל ה"ש 25, בעמ' 225.

76 Pnina Lahav, *Raising the Status of Women Through Law: The Case of Israel*, 3 SIGNS: 76 (1977) *JOURNAL OF WOMEN IN CULTURE AND SOCIETY* 193 (1977). מאמר זה פורסם גם בספר "Women and National Development: The Complexities of Change", שיצא לאור בהוצאת University of Chicago Press בשנת 1977.

77 Pnina Lahav, *Golda's Ambiguous Legacy*, 6 LILITH 16 (1979). המאמר פורסם גם בכתב העת "Jewish Digest" בשנת 1980.

78 ריאיון ב"זום" עם פנינה להב (16.8.2020) (להלן: "ריאיון שלישי").

עשרים שנות השתיקה הללו בנוגע לסוגיות שכרוכות בפמיניזם הישראלי קשורות גם לחוויות ולמסרים שספגה להב בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית של אותן שנים. את צעדיה הראשונים בפקולטה הירושלמית היא עשתה בעידודו ובליוויו של אהרן ברק. ברק עורר את השתלבותה בפקולטה, וראה בה שגרירה של רוח חדשה ללימודי המשפטים בירושלים. "היה לי הרבה מזל. הוא התעניין בי והוא אדם פתוח. הוא היה בארצות הברית בתקופת לימודי וידע שאני מתעניינת בחופש הביטוי".⁷⁹ להב יזמה את הקורס הראשון על זכויות האזרח בפקולטה למשפטים בירושלים וכן קורס על זכויות האישה. "הקורס היה פופולרי מאוד", מספרת להב, "ולמדו בו נשים שלימים היו משפטניות מובילות כמו עורכת הדין ארנה לין".⁸⁰ ואולם עד מהרה למדה להב כי רוח החדשנות שלה הייתה לצנינים בעיני חלק מחברי הסגל. חברים יעצו לה להצניע לכת ולהימנע מכתובה בין-תחומית או מכתובה שנוגעת לשאלות של משפט וחברה, כמו מעמדן של נשים בישראל, למתן את קולה הביקורתי ולהתמקד בכתיבה דוקטרינרית ומשפטית יותר על מנת להבטיח את מקומה בסגל הקבוע.⁸¹ לכאורה מאמריה בשנים הראשונות שלאחר קליטתה בפקולטה בירושלים מהדהדים היטב את המסרים הללו. עם זאת הגם שמאמריה עשויים להיקרא במבט ראשון כמשפטיים-דוקטרינריים, הם עסקו בסוגיות דוקטרינריות נפוצות ומתריסות. מאמריה ביטאו את המורשת החוקתית האמריקנית ואת העמדה הליברלית שספגה להב בניו הייבן, וקידמו כלים משפטיים ביקורתיים על הממסד ותפקודו בחברה דמוקרטית. "האדם שהייתי אז היה עם המון ביקורת על האי-ליברליזם הישראלי... חשבתי שאם יקבלו את העמדה הליברלית אולי יחול שיפור. לכן גם כתבתי את המאמרים החוקתיים".⁸²

אולם את מה שכתבה להב "במיתוס ומציאות" לא היה ניתן להשיב. המאמר ביטא הצלחה יוצאת דופן ועמדה נון-קונפורמיסטית. אלה אולי פילסו את דרכה אל הסגל של הפקולטה למשפטים בירושלים, אך גם סימנו את הנתיב ליציאתה. להב מתארת כיצד הפרופסורים הבכירים של הפקולטה ראו במחקרה קריאת תיגר על מושכלות היסוד של המחקר המשפטי שנועד לעסוק במשפט ואין בלתו. פרופסור פלר אמר באותה תקופה: "לא מלימודם של אחרים אנו חייבים להתפרנס, אלא מכוחנו ומפרי-רוחנו שלנו. עלינו לעסוק במשפט... ולא בפרזיטולוגיה";⁸³ פרופסור קלוד קליין הלין בפני להב שמחקר שאינו מתמקד במשפט "אינו טהור"; גם פרופסור לבונטין הדגיש: "אצלנו לא עושים דברים כאלה". להב מוסיפה: "במבחן שניסחתי כתבתי 'סטודנט וסטודנטית' וקיבלתי על הראש... הייתי נשואה לרופא,

79 ריאיון שני, לעיל ה"ש 51.

80 ריאיון ראשון, לעיל ה"ש 11.

81 שם.

82 ריאיון שני, לעיל ה"ש 51; ראו: פנינה להב "חופש הפרסום, זכותו של האזרח לדעת וסודות רשמיים" *משפטים* 1 ו 562 (1976); Pnina Lahav, *Governmental Regulation of the Press: A Study of Israel's Press Ordinance, Part I*, 13 (2) *ISR. L. REV.* 230 (1978); Pnina Lahav, *Governmental Regulation of the Press: A Study of Israel's Press Ordinance, Part II*, 13(4) *ISR. L. REV.* 489 (1978).83 אוריאל פרוקצ'יה "בועות משפט – הרצאה לפתיחת שנת הלימודים" *משפטים* כ 9, 11 (1990).

אם לשני ילדים, אי-אפשר היה לומר עליו שאני מרירה או נושאת תחושת החמצה... והבאתי גרעין של מרדנות וחשיבה יותר משוחררת".⁸⁴

בשנת 1978 חצתה להב שוב את האוקיינוס; במהלך אותה שנה היא נקלטה בסגל של אוניברסיטת בוסטון. זו הייתה גם שנה שהוקדשה לשכתון בהרווארד, שבמהלכה נחשפה להב לכתובה היסטורית וביוגרפית על המשפט וגילתה בז'אנר הזה את קולה – את אותו שילוב שיאפשר לה לחבר בין האישי לפוליטי: "בסמינר של הארי הירש התחלתי להבין שאולי כדאי לי לכתוב ביוגרפיה; ככל שהתעניינתי יותר בקול העם ודיברתי עם אגרנט הבנתי... שיש כאן סיפור שמקשר את ההתפתחות הציונית עם הדוקטרינות המשפטיות. זה הסיפור שרציתי לספר".⁸⁵

בשלהי שנות השמונים ובראשית שנות התשעים פרסמה להב שלושה מאמרים בעברית שבישרו על זהותה כהיסטוריונית של המשפט. המאמר הראשון, "העוז והמשרה: בית המשפט העליון בעשור הראשון לקיומו", עסק במאבק על עיצובו המוסדי ועל תפיסתו המשפטית של בית המשפט העליון בעשור הראשון שלאחר הקמת המדינה.⁸⁶ המאמר השני, "יד הרוקם: יריעת חירויות הפרט על פי השופט אגרנט", חשף טפח מספרה הביוגרפי המתגבש.⁸⁷ המאמר השלישי, מאמר זמנים, נכתב בעקבות פנייתה של עדית זרטל, עורכת-מייסדת של כתב העת "זמנים" באותה עת, זירה חוץ-משפטית מובהקת. זרטל ביקשה מלהב לשוב ולכתוב על חוק שיווי זכויות האשה במסגרת הגיליון הנושאי – "זמן הנשים". המאמר התפרסם בשנת 1993,⁸⁸ מבטא תמורות ניכרות בגישתה הפמיניסטית והמתודולוגית של להב בנוגע לשאלת השוויון, ומשלב ניתוח שיח ביקורתי באשר ליחסי הכוח שעיצבו את גיבושו של החוק.

2. בקול שונה: "רק התחלנו את העבודה אז"

מאמר זמנים כל כולו מוקדש לדיון הלילי המרתוני בכנסת ביום 26 ביוני 1951, לקראת ההצבעה על חוק שיווי זכויות האשה. האתגר המחקרי שעמד בפני להב היה בחינת ההיסטוריה המשפטית של החוק ממקום מושבה באוניברסיטת בוסטון. הרחק מחומרים ארכיוניים וממקורות ראשוניים, החליטה להב להתמקד בדפים המצדיקים של דברי הכנסת. עד מהרה הפך האילון להזדמנות לבטא את "חובתי לפרשנות טקסט".⁸⁹ הנתונים והסטטיסטיקות על נשים ועל אימהות, שהעסיקו את להב ב"מיתוס ומציאות", נזנחו במאמר הזה לטובת ניתוח

84 ריאיון שני, לעיל ה"ש 51.

85 בלשונה של להב: "דיברנו בקורס הרבה על מקומה של הביוגרפיה השיפוטית בתיאוריה של המשפט. התאהבתי ברעיון אף שידעתי שיש לו הרבה מתנגדים. זה אפשר לי גם לכתוב בסגנון יותר ספרותי. להשתחרר מהצבת של היובש הדוקטרינרי... גם להתייחס למקומו של השופט בפיתוח המשפט". ריאיון שלישי, לעיל ה"ש 78. הקורס של הירש שימש בסיס והשראה לספרו, HARRY HIRSCH, THE ENIGMA OF FELIX FRANKFURTER (1981).

86 פנינה להב "העוז והמשרה: בית המשפט העליון בעשור הראשון לקיומו" עיוני משפט יד 479 (1989).

87 פנינה להב "יד הרוקם: יריעת חירויות הפרט על-פי השופט אגרנט" עיוני משפט טז 475 (1991).

88 להב "מאמר זמנים", לעיל ה"ש 1.

89 ריאיון שני, לעיל ה"ש 51.

שיח של דברי הכנסת בהשראת הגישה המחקרית המקובלת לחקר החוקה האמריקנית, העוסקת רבות בהיסטוריה החקיקתית ובעמדות האבות המייסדים. להב יישמה את הגישה של ניתוח ההיסטוריה החקיקתית על חוק שיווי זכויות האשה בדרכה – פרשנות של דברי האימהות המייסדות. עוד כשהייתה מרצה צעירה בירושלים פנתה אליה מרשה פרידמן, חברת הכנסת הצעירה של ר"ץ (לימים מרצ) וביקשה שתנסח Civil Rights Act שיסייע בקידום מעמדן של נשים בישראל. להב התלבטה, אך לא נעתרה לבקשתה: "החוק לא יכול היה להצליח כי לא היו חיילות. רק התחלנו את העבודה אז".⁹⁰ בעוד ש"מיתוס ומציאות" מתמקד בנייתו סטרוקטורלי של המגבלות העומדות בפני שוויון האישה בישראל, מאמר זמנים מתמקד בפועלן של נשים כסוכנות לשינוי חברתי. הזרקור המחקרי של להב הופנה לקולן של הנשים חברות הכנסת בדיון, והן הפכו לגיבורות העלילה.

דמותה של רחל כהן-כגן, אישיות מרכזית בהנהגה הפמיניסטית של שנות הקמת המדינה,⁹¹ שסיפורה ותרומתה נפקדו מן הדיון ב"מיתוס ומציאות", ניצבת בפתח המאמר. כהן-כגן שימשה באותה עת חברת כנסת מטעם מפלגת הנשים (ויצ"ו). בפתח המאמר מובא קטע מתוך דברי הכנסת שבו היא משיבה ליושב ראש הכנסת, י' בורג, המבקש להעמיד את הנואמת על טעותה באשר לביטוי "המתחיל במצווה גומר". להב מוסיפה פרשנות משלה: "הוא הבקי, והיא הבורה, הוא המורה והיא התלמידה, הוא ה(יושב) ראש והיא הצלע, עודה מדברת על שוויון ולשונה מעדה".⁹² כך בתפיסת עולמו של יושב ראש הכנסת, אך לא בתמונה של מה שמתרחש בכנסת כפי שהיא מתוארת במאמר. קריאתה של להב מציבה במרכז אולם המליאה את חברת הכנסת כהן-כגן, אשר הצעת החוק הפרטית שלה (הצעת חוק המשפחה ושוויון האישה, התשי"א-1951) היא שדרבנה את הממשלה להציע הצעת חוק חלופית (חוק שיווי זכויות האישה).⁹³ ציר המחלוקת שלהב משרטטת אינו רק של נשים מול גברים, אלא בין הגמוניית הממסד של מפא"י, המשלבת ידיים עם הממסד הדתי, אל מול עמדתן החתרנית של נשים. היושב ראש בורג ביקש להגן על השפה ועל המסורת, כהן-כגן "ביקשה לבתק את השמרנות".⁹⁴ ביד אומנית שוזרת להב את סיפור הנשים הדוברות במסר שלהן עצמן, ומביאה את דברי הסיכום של חברת הכנסת פישמן-מימון לנאומה: "האשה אינה עוד אוביקט"; "אין מחליטים עליה בלי לשמוע את דעתה".⁹⁵ בישיבת מליאה קודמת, ספק תובעת ספק מתנצלת, הציגה חברת הכנסת כהן-כגן את הצעתה המקורית בפני חברי הכנסת במליאה:

90 שם.

91 כהן-כגן הייתה אחת מתוך שתי הנשים היחידות שחתמו על מגילת העצמאות, ואחת מתוך אחת עשרה הנשים שנבחרו לכנסת הראשונה. היא נבחרה לכנסת כנציגת מפלגת הנשים. ראו: עופר אדרת "האשה שעמדה בראש מפלגת הנשים בכנסת הראשונה לא רצתה להיות 'תופעה מעניינת'" הארץ 9.2.2015 <https://www.haaretz.co.il/news/elections/past/premium-1.2560625>.

92 להב "מאמר זמנים", לעיל ה"ש 1, בעמ' 149.

93 הצעת חוק המשפחה ושוויון האישה, התשי"א-1951, ד"כ 8, 1529; הצעת חוק שיווי זכויות האישה, התשי"א-1951, ה"ח 75.

94 ראו לעיל ה"ש 92.

95 שם, בעמ' 152.

"בסבלנות רבה חיכתה האישה בישראל לקיום ההבטחה והבטחת הממשלה לקדם את חוק שוויון האשה). היא קיבלה על עצמה את כל החובות המוטלות על איש, הן מרצונה הטוב והן בתוקף החוקים השונים שחוקקו על ידי מדינתנו. עברו כמעט שלוש שנים מיום קום המדינה, ושום דבר לא נעשה למילוי ההבטחות הללו. ולכן באנו, ויצ"ו והתאחדות נשים לשיווי זכויות, לידי מסקנה, שעל האשה להפסיק את שתיקתה. הצעת חוק זו המונחת לפניכם, היא קריאת האשה לתת לה את המגיע לה: שוויון הזכויות"⁹⁶.

כתיבתה של להב מתוך קולן ופעילותן של הנשים במליאה ביטאה את התמורות שחלו בתיאוריה הפמיניסטית בשני העשורים שחלפו מאז המאמר "מיתוס ומציאות". חלף הגישה הליברלית, המקבלת את ההבחנה שבין הפרטי לציבורי והמרכזת את המאבק לשוויון במרחב הציבורי, מאמר זמנים מדגיש את ביקורתן של נשים על תפיסתן כ"אם ורעה" ונגד דיכוי בתחום הפרטי-משפחתי. מצוידת במשקפיים התיאורטיות של הפמיניזם הרדיקלי ביקשה להב להנכיח מחדש את הביקורת, שכבר הייתה קיימת בקרב פמיניסטיות בתקופת היישוב והקמת המדינה, על ההתעלמות מן הספירה הפרטית כזירה של אפליה ושל דיכוי.⁹⁷ ביקורת זו עולה בבירור כבר בסעיף הראשון להצעת החוק המקורית של כהן-כגן, שקבע כי "כל ההפלות הקיימות בכל שטח שהוא מתבטלות"⁹⁸. בסעיף 1 להצעת החוק הממשלתית אין אזכור לאיסור הגורף על אפליה, והדגש הוא על שוויון בפני החוק בין גברים לנשים בספירה הציבורית. הצעתה של כהן-כגן דרשה להכיר בעקרון הרכוש המשותף בין בני זוג. סעיף 5 להצעתה קבע שלכל אחד מבני הזוג זכות לחצי מהרכוש הנרכש במהלך הנישואים. כל פעולה שתיעשה ברכוש, כך לפי הצעת החוק, דורשת הסכמת שני בני הזוג, ופעולה שנעשתה ללא הסכמה שכזו – בטלה.⁹⁹ ואולם בהצעת החוק הממשלתית נקבע רק כי אישה נשואה היא כשירה לקניין ולעשייה בקניינה, וכן ש"אין קניינה שרכשה לפני הנישואין נפגעים על ידי קשר הנישואין"¹⁰⁰. כהן-כגן עסקה גם בחשיבות השוויון בתחום הביתי הפרטי כבסיס הכרחי לשוויון נשים. היא תבעה להכיר בעבודתה של האישה במשק הבית ובטיפול בילדים כשווה בערכה "מכל הבחינות לעבודת הבעל בכל תפקיד, עסק או מלאכה"¹⁰¹. אין זכר לסעיף זה בנוסח הסופי שהתקבל. הצעת החוק של כהן-כגן מקימה בתי דין לענייני משפחה, ובכך מציבה חלופה של ערכאה חילונית של שופטים (ושופטות) שממונים בידי שר המשפטים,

96 פרוטוקול ישיבה מס' 243 של הכנסת הראשונה, 1455 (27.3.1951).

97 העובדה שכהן-כגן ביטאה את תפיסת העולם הזו בשנות החמישים מחזקת את הניתוח של ריבה סיגל, שלפיו המאבק (במקרה שלה האמריקני) למען זכות הבחירה כלל טענות מורכבות רבות בנוגע לאיזון שבין עבודה למשפחה וטענות נוספות המיוחסות על פי רוב לאמאקים פמיניסטיים מאוחרים יותר. ראו Reva B. Siegel, *She the People: The Nineteenth Amendment, Sex Equality, Federalism, and the Family*, 115 (4) HARV. L. REV. 947 (2002).

98 הצעת חוק המשפחה ושיוויין האישה, לעיל ה"ש 93.

99 שם.

100 ס' 2 לחוק שיווי זכויות האישה.

101 ס' 6 להצעת חוק המשפחה ושיוויין האישה, לעיל ה"ש 93.

ולא דיינים שממונים בידי הרבנות.¹⁰² מודל זה נדחה בנוסח של חוק שיווי זכויות האשה, כפי שהתקבל באותה עת, ועם חקיקת חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין) בשנת 1953 עברה הסמכות בנושא לבתי הדין הדתיים.¹⁰³ חרף דחיית עמדתה והצעתה, המשיכה כהן-כגן לפעול בשנים הבאות כדי לעצב חקיקה שוויונית במסגרת פעילותה הפרלמנטרית ובעזרתם של ארגוני הנשים.¹⁰⁴

בדברים שנשאה בכנסת קשרה כהן-כגן בין ההון הלאומי להון האישי, בין הרגע של חלוקת הרכוש לאומה לחלוקה שבין האיש והאישה: "עליי לציין שמחצית האוכלוסייה הבאה עתה ארצה מקבלת את הכל, את הקרקע, את השיכון, את הפחון ואת הברון ואת האוהל על חשבון האומה כולה. ואם כך – מדוע יהא רכוש זה שייך רק לאיש, ולא גם לאישה?".¹⁰⁵ שינוי חשוב נוסף שעולה ממאמר זמנים עשוי להיות קשור להשפעתה של התיאוריה על "הקול השונה", שפיתחה הפסיכולוגית קרול גיליגן כמה שנים קודם לכן, על ניתוחה של להב.¹⁰⁶ להב מדגימה כיצד כהן-כגן "הדגישה את חשיבותה של נקודת המבט הנשית במובחן מזו הגברית",¹⁰⁷ ולשם כך מביאה מדבריה בכנסת: "הגברים אינם יכולים להבין את הלך רוחה של האישה – זה קשה גם בכנסת, אחרת מרגישות אנחנו. אחרת מנמקות אנחנו ואחרת רואות אנחנו את העניינים ולא דווקא בענייני האישה, אלא במערכת כל החוקים בלי יוצא מן הכלל".¹⁰⁸ חמושה בקולותיהן של כהן-כגן ושל פישמן-מימון ובקולה הבוטח שלה, להב של מאמר זמנים מחויבת פחות לתפיסה הנוקשה של הפמיניזם הליברלי, שהדגיש "עיוורון מגדרי", ומאמצת רבדים מתוך תפיסת השוויון של הגל השני של הפמיניזם. זוהי גישה של שוויון שאינה מסתפקת בדרישה לתת לאישה את אותן הזכויות של הגבר, אלא מבקשת לקדם שוויון לנשים מתוך הבנת צורכיהן ורצונותיהן הייחודיים.

3. במקום דת ומדינה, שמרנות מול חתרנות

במאמר זמנים התחדדה גם התזה הביקורתית של להב על אודות הממסד הישראלי ויחסו לנשים. בפתח המאמר להב מציינת את הוויכוח ההיסטורי שניצב לכאורה ברקע השאלה של מעמד האישה של אותן שנים – בין הציונות החילונית, אשר כרכה את השאלה של מעמד האישה ברעיון שלילת הגולה, ועמדת הממסד האורתודוקסי, אשר דבק בעיצוב שאלות הנוגעות למעמדן של נשים באמצעות הדת וההלכה. עם זאת להב ביקשה לחתור נגד

102 גם עדה פישמן-מימון קידמה עוד בתקופת היישוב הצעות ליצירת ערכאה לענייני מעמד אישי אשר לא תהיה נשלטת בידי הרבנות. לפירוט, ראו: בת שבע מרגלית שטרן מהפכנית – עדה פישמן-מימון: סיפור חיים 103-106 (2018) (להלן: מרגלית שטרן מהפכנית).

103 חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין), התשי"ג-1953.

104 יעל בורידא-בהט "מעורבותם של ארגוני הנשים בחקיקת חוק יחסי ממון בין בני זוג בשנים 1948-1973: המאבק שנשכח" משפט וממשל טו 27, 60-77 (2013).

105 פרוטוקול ישיבה מס' 271 של הכנסת הראשונה, 2169 (17.7.1951) (להלן: פרוטוקול ישיבה מס' 271).

106 קרול גיליגן בקול שונה: התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האשה (נעמי בן-חיים מתרגמת, 1995).

107 להב "מאמר זמנים", לעיל ה"ש 1, בעמ' 157.

108 שם; פרוטוקול ישיבה מס' 271, לעיל ה"ש 105, בעמ' 2188.

החלוקה המוכרת של הוויכוח בין דתיים לחילוניים, בין שמאל לימין. בחלקו הראשון של המאמר מתוארת התפיסה הפרדיגמטית של האישה בקרב משתתפי הדיון, דתיים וחילוניים כאחד, כך: "האם והרעיה היו מונחים חלופיים בפי כל חברי הכנסת בלא יוצא או יוצאת מן הכלל".¹⁰⁹ להב מתארת את "ריח הקולוניאליזם של המאה ה-19"¹¹⁰ שנדף מדימוי האישה של הדוברים במליאה – יהודייה או עבריייה, מערבית-אשכנזית ובהכרח שונה בשל היותה אישה.¹¹¹ המחלוקת שבה להב מתמקדת ניטשת בין קואליציה שמרנית למיעוט פמיניסטי. השמרנות באשר לתפקידי המגדר, כפי שניתן ללמוד מדובריה המגוונים, אינה אך מנת חלקן של מפלגות דתיות. היא חוצה קווים מפלגתיים, וניתן לזהותה גם במחנה השמאלי הפועלי. גיבורת המהלך הזה במאמרה של להב היא חברת הכנסת עדה פישמן-מימון, פמיניסטית סוציאליסטית ודתייה, ממנהיגות מחנה הפועלים. עדה פישמן-מימון פעלה רבות לביטול פרקטיקות דתיות מקוממות המפלגות נשים, דוגמת עגינות וחליצה.¹¹² הערותיה בדיון בכנסת בחוק התמקדו בנושאים מוכרים אלו. למהלך הביקורתי של פישמן-מימון, שמתווך לקוראים בקולמוסה של להב, שני רבדים. ברובד הראשון היא ביקשה לאבחן בין הממסד הרבני לבין דין התורה ושמירת המסורת; ברובד השני היא ביקשה לחשוף את הקואליציה שבין ההנהגה הציונית להנהגה הדתית לרעתן של נשים ולביצור הפלייתן. פישמן-מימון אמרה בדיון את הדברים הבאים: "אדוני השר, לא התורה מפלה בין איש לאשה: הרבנים הם המפלים... מעניין לציין, שבכל הנוגע לדיני ממונות ידעו ראשי הדת למצוא דרך להקלות, ולא כן ביחס לדיני אישות, כגון עניין חליצה ועגינות". בהמשך היא הביאה הסבר לפסיביות של הרבנים באשר לדיני אישות: "ההסבר שלי הוא פשוט... בימים הקדומים היה שלטון גברים לחלוטין, והיו בוודאי יהודים תקיפים, שדרשו תיקונים באותם עניינים שגרמו להם קשיים. מה שאין כן בעניינים הנוגעים לאשה. האישה היתה אדישה מדי, ולא היה מי שיעורר אותה לתבוע את עלבונה".¹¹³ על כך הגיב נציג המפלגות הדתיות, חבר הכנסת אליהו גניחובסקי כך: "נאום אנטישמי ממדרגה ראשונה". החרה החזיק אחריו חבר הכנסת אליהו מזור: "מי שאינו יודע דין, ודאי שאינו צריך לרבר כך". ואילו "אברהם חיים שאג: כל המלמד את בתו תורה..."¹¹⁴ לימים הפכה ההבחנה שהציעה עדה פישמן-מימון בין התורה לבין הרבנים לאסטרטגיה חשובה עבור פמיניסטיות דתיות בישראל – במאבקן לקבל ייצוג וקול בבתי הדין הרבניים

109 להב "מאמר זמנים", לעיל ה"ש 1, בעמ' 151.

110 שם, בעמ' 157. להב מסייגת את ביקורתה בהקשר זה בכך שהדוברים היו יצירי המקום והזמן, ואין לבוא אליהם בטענה שלא השכילו להתמודד עם התובנות של הפמיניזם המודרני.

111 להב מציגה שם, בעמ' 151, לראשונה בישראל, ניתוח של פמיניזם של זהויות. היא שואלת מיהי אותה "אם ורעיה" שעליה דיברו חברי הכנסת, ומגלה בדרך השלילה על מי הם לא דיברו – היא "אם ורעיה" להבדיל מרווקה, אם חדר-הורית או לסבית, היא "יהודייה" להבדיל מערבייה, והיא אשכנזייה להבדיל מבת עדות המזרח. להב כותבת, כי "בנות עדות המזרח (כמו הערביות) הוצגו כמי שיצאו מתרבות נחשלת והמדינה נתפשה כמי שתעזור להן להמריא מן החושך".

112 מרגלית שטרן מהפכנית, לעיל ה"ש 102, בעמ' 465.

113 להב "מאמר זמנים", לעיל ה"ש 1, בעמ' 151-152.

114 שם, בעמ' 152.

באמצעות הכשרת טוענות רבניות¹¹⁵ ובמסגרת התנגדותן להדרת נשים מן המרחב הציבורי (הן במאבק ארוך השנים של נשות הכותל, הן במאבקים על שילוב נשים בתפילות בבתי כנסת). בכתיבה מאוחרת יותר התחקתה להב אחר פועלן וניתחה את המאבק של נשות הכותל ושל הפמיניזם הדתי.¹¹⁶

להב שילבה זרועות גם עם המהלך השני של פישמן-מימון, אשר באמצעותו ביקשה לפורר את המחיצה שבין רתיים לחילוניים וכך לחשוף את הברית שבין הממסד הדתי והממסד החילוני.¹¹⁷ פישמן-מימון הפנתה את שבט ביקורתה כלפי ממשלת ישראל, אשר "מצאה לנכון להביא לפני הכנסת הראשונה חוקי-יסוד ראשונים, אם כי בלתי מספקים, כדי לשים קץ להפליה המשועת בין אזרח לאזרחית במדינה".¹¹⁸ ניתוח השיח של להב מהדהד את דבריה. להב מביאה מדבריו של פנחס רוזן, שר המשפטים, המתאר את "האשה העבריה [כ] בת לווייה נאמנה לחלוצי העלייה וההתנחלות בארץ";¹¹⁹ אסתר רזיאל-נאור מחירות מתרפקת על "דמותה האגדתית הנפלאה של האם העבריה";¹²⁰ ואילו ראש הממשלה דוד בן-גוריון מתמקד בהגדרת האישה כאם: "אי אפשר להשלים עם כך, שאמא שלי, שאחות שלי, שאף היא אמא, שהבת שלי, שאף היא תהיה לאמא, תהא גרועה ונחותת ערך ממישהו אחר. זהו הנימוק הפשוט והאנושי של הצעת החוק".¹²¹

"הדמיון בין אשת חיל היהודיה לבין הגיבורה העבריה", מסכמת להב, "חזק מן השוני בין השתיים, והוא שקירב את הלבבות".¹²² מאחורי המליצות הגבוהות בזכות המהפכה הצינית והאישה החדשה ניצבת "אם ורעיה" ו"אשת חיל", המוכרת לנו מן המסורת היהודית. ניתוח

115 רונן שמיר, מיכל שטראי ונלי אטיאס "שליחות, פמיניזם ופרופסיונליזם: טוענות רבניות בקהילה הדתית-אורתודוקסית" מגמות: רבעון למדעי ההתנהגות לח 313 (1997); משואה שגיב "עת לפרוץ ועת לבנות": פמיניזם הלכתי בישראל בין משפט לחברה (עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב – הפקולטה למשפטים, 2018).

116 Pnina Lahav, *A Chandelier for Women: A Tale About the Diaspora Museum and Maurycy Gottlieb's "Day of Atonement"* — *Jews Praying on Yom Kippur*, 11(1) ISR. STUD. REV. 108 (2006); Pnina Lahav, *The Women of the Wall: A Metaphor for National and Religious Identity*, 30(2) ISR. STUD. REV. 50 (2015)

117 המהלך של להב במאמר זמנים מהדהד גם את הביקורת שהעלתה פישמן-מימון בכנסת בדיון מאוחר יותר, בהצעת חוק נישואין וגירושין, ביום 2 ביוני 1953. בלשונה של פישמן-מימון: "בשאלת שיווי זכויות לנשים איני מבדילה בין מארכסיסטים ובין חרדים. ההבדל ביניהם הוא בזה, שאלה הנקראים חילונים מגבילים את זכויות האשה למעשה ולא להלכה, בלי כל קשר עם דיני התורה; ואילו החרדים מגבילים את זכויותיה באמרו שהתורה היא המצווה על זאת" (פרוטוקול ישיבה מס' 240 של הכנסת השנייה, 1471 (2.6.1953)). בריאיון אמרה להב שהיא לא הייתה מודעת בזמן כתיבת "מאמר זמנים" לדבריה אלה של פישמן-מימון (ריאיון שלישי, לעיל ה"ש 78).

118 פרוטוקול ישיבה מס' 271, לעיל ה"ש 105, בעמ' 2092.

119 להב "מאמר זמנים", לעיל ה"ש 1, בעמ' 152. ניתן למצוא אזכור לדברי ההקדמה של שר המשפטים בגוף אמירות הדוברים (ראו: לעיל ה"ש 118).

120 שם, בעמ' 2098.

121 שם, בעמ' 2131.

122 להב "מאמר זמנים", לעיל ה"ש 1, בעמ' 154.

נאומיהם של בן-גוריון, יצחק בן-צבי ושר המשפטים רוזן משמש את להב כדי לחשוף, שהטענה השחוקה בדבר הצורך לוותר לרתיים בנושא נישואין וגירושין לשם "שלמות בית ישראל" אינה אלא כסות להסכמה רחבה ושמרנית בין שני המחנות. "לא מפני הפירוד באומה חרדו המשתתפים, אלא מפני ניפוץ מוסד המשפחה, כפי שידעוהו בבית אבא. המשפחה על חלוקת תפקידיה המסורתית היא שאוימה על ידי התפישה הפמיניסטית של 'שוויון מלא וגמור'... הם רצו שוויון בערבון מוגבל, שוויון בתנאי שהאשה תישאר אשת חיל: אם, רעיה ועקרת בית".¹²³

בעוד שבמאמר "מיתוס ומציאות" להב היא המבקרת של החוק, הרי במאמר זמנים הביקורת המרכזית מובאת מפייהם של מי שהתנגדו לו בזמן אמת: "נגד התפיסה הזו התקומם מיעוט פמיניסטי קטן".¹²⁴ התקת המבט לדוברות ולעמדותיהן אפשרה ללהב להתמודד בצורה ביקורתית עם הדיון שנערך בכנסת בנוגע למשמעותה של השונות שבין גברים לנשים לשאלת השוויון. דוברים דוגמת חבר הכנסת ורהפטיג קידמו תפיסה מהותנית של שונות בין גברים לנשים, תפיסה אשר רואה באי-שוויון בהלכה ובחוק לגיטימיים בשל היותם שיקוף של הבדלים טבעיים בין גברים לנשים: "אין זה נכון, שהאישה אין לה שיווי זכויות אצלנו: אולי הן שונות – אבל אינן מקופחות... התכונה האקטיבית של האיש והתכונה הפסיבית של האשה מביאות מפעם לפעם בחוק זה או אחר... לידי גישה לא שווה, הנראית לפעמים כקיפוח... אל יחשוב המוחק, שבתוקף החוק אפשר לשנות תמיד את המציאות".¹²⁵ לעומתו, עדה פישמן-מימון לא ראתה בשונות עניין של טבע או מהות, אלא פרי חברה, תרבות ומשפט. פישמן-מימון הדגישה את התפקיד הפעיל של החוק והמשפט בשלילת הסובייקטיביות המשפטית של האישה וביחס אליה כאל אובייקט באמצעות מניעת ייצוג וקול מנשים. ברוח עמדה זו הציעה קואליציית המיעוט הפמיניסטי ומפלגות השמאל "כי בכל מקום שכתוב בו 'בעל', יכתב 'איש'",¹²⁶ "לא ייתכן שדווקא הרכוש... יישאר מפורד", ותבעה הכרה בעבודות משק הבית כשוות ערך לעבודה בחוץ לצד שוויון בין שכרם של גברים ונשים.¹²⁷ הצבת עמדותיה של פישמן-מימון אל מול תפיסתו השמרנית-מהותנית של ורהפטיג אפשרה לקוראים להבחין בין שתי המשמעויות הגלומות ברטוריקה של "שונות" האישה: שימוש שמרני, אשר נועד לקבע את ההפליה נגד נשים ולהצדיקה, ושימוש חתרני, אשר נועד להביא לכיטולה.

4. "מה היא, אילו היתה לשייקספיר אחות?"

להב מספרת:

"חסרות ביוגרפיות של נשים פמיניסטיות. ההיסטוריה היא his-story. היום אנחנו יודעות הרבה, אבל בזמנו, המורשת של המאבקים הפמיניסטים של תקופת היישוב ולאחריה – נשכחו והושכחו. כשניגשתי לכתוב על ההיסטוריה

123 שם.

124 שם.

125 פרוטוקול ישיבה מס' 271, לעיל ה"ש 105, בעמ' 2118.

126 שם, בעמ' 2017.

127 שם, בעמ' 2168.

של החוק לא ידעתי כלום על פמיניזם סוציאליסטי. על תנועת הפועלות שמעתי משיחותיה של אמי עם שכנה, שנהגה לשוחח עימה בשעות אחר הצהריים בין הכבסים לסירים, ודחקה בה 'אל תאמרי בעלי, קראי לו אישי'".¹²⁸

במובאות שארגה להב כדי להרכיב את תמונת הדיון בכנסת מופיע גם אזכור למסתה הידועה של וירג'יניה וולף, "חדר משלה".¹²⁹ וולף, להב כותבת, "הרהרה... בשאלה 'מה היה, אילו היתה לשייקספיר אחות? אילו נולדה עם יכולת כשלו, ההיו החברה והזמנים מאפשרים לה להגיע להישגים כשלו'".¹³⁰

בכנסת ישראל של אותם ימים היו שני חברי כנסת – אח ואחות: האח – הרב יהודה לייב מימון, ממנהיגי תנועת המזרחי – הוביל קו שמרני באשר לנשים; אחותו, עדה פישמן-מימון, אשר הוא גידל ודאג לרווחתה והשכלתה התורנית, מרדה באותו קו שמרני וביקשה לחבר בין דת לשוויון. המתח ביניהם הנץ בין השאר במחלוקות מוקדמות ביישוב העברי. בעיצומה של מחלוקת על שיתופן של נשים בזירה הפוליטית, הֶעֱזָה עדה פישמן-מימון לחלוק על אחיה-מורה בריש גלי: "ובא הרב המזרחי הרב פישמן מתחיל עברית וגומר ז'דגון [ידיש] בכדי לעשות להם [לחרדים] נחת רוח... האשמה זו פגעה באחת מנקודות התורפה של יהודה לייב, הקנאי לשפה העברית משחר ימיו".¹³¹

המאבק של פישמן-מימון במנהיגות הדתית ובמנהיגות מפא"י, כפי שהוא בא לידי ביטוי בדיון על החוק, אפיין אפוא את דרכה הפוליטית. כשם שלא היססה להתנגד לעמדותיו של אחיה, כך הפכה לבת פלוגתה נוקבת של בן-גוריון. כך גם באשר לחוק שיווי זכויות האשה. לאחר הדיון במליאת הכנסת, נושא מאמרה של להב, הגישה פישמן-מימון את הסתייגותה בסוגיית העגינות והחליצה. "בן גוריון תקף בחריפות את החירות שנטלה לעצמה. בישיבת הסיעה הודיע שלא יתקבלו הסתייגויותיה והסתייגויות אחרות".¹³² זמן לא רב אחר כך, בשנת 1955, דאג בן-גוריון לסילוקה מרשימת מפא"י לכנסת. פישמן-מימון התקשתה להשתקם מאירוע הדחתה. שנים אחדות לאחר מכן, עם פטירת אחיה יהודה לייב, כתב לה דוד בן-גוריון מברק תנחומים: "אני צריך להתוודות, כי בעמדי על קברו של הרב מימון ובשמעי כי מזכירים את אחותו – נתפלאתי: האם הייתה לרב מימון אחות, כי באותו רגע שכחתי שאתם אח ואחות".¹³³

מבלי שהיא מכירה את פרטי הביוגרפיה של עדה פישמן-מימון זיהתה להב את עקבותיה של אותה מערכת יחסים מורכבת בין האח, הרב יהודה לייב מימון, ממקימי המזרחי, והאחות, עדה פישמן-מימון, ממנהיגות תנועת הפועלים. המתודולוגיה הביקורתית של וירג'יניה וולף הייתה לה לעזר – הרגישות לשפה והיכולת לחשוף את מאבקי הכוח החבויים בה, דוגמת המאבק הסמוי מעין בין האח לאחות. הבחירה המתודולוגית הזו היא ביטוי נוסף לתוכנות

128 ריאיון ראשון, לעיל ה"ש 11.

129 וירג'יניה וולף **חדר משלך** (יעל רנן מתרגמת, 2004).

130 להב "מאמר זמנים", לעיל ה"ש 1, בעמ' 151.

131 מרגלית שטרן **מהפכנית**, לעיל ה"ש 102, בעמ' 75-76.

132 שם, בעמ' 46.

133 מכתב מדוד בן-גוריון לעדה פישמן-מימון (1.8.1962) (מצוטט אצל מרגלית שטרן **מהפכנית**,

לעיל ה"ש 102, בעמ' 484).

הפמיניזם של הגל השני, שלפיהן מאבקי שוויון אינם יכולים להסתפק בשאלות חלוקתיות ושעליהם לעסוק גם בהקשר התרבותי והסימבולי.¹³⁴ השפה העברית, כפי שהטיבה לבטא המשוררת יונה וולך, היא "סקסמניאקית",¹³⁵ ולהב חושפת לאורך המאמר את כוחה ואת השפעתה. לא פלא אפוא שמאמר זמנים נחתם בדיון הנוקב על אודות שמו של החוק. "אני מציעה לקרוא את שם החוק 'חוק לשוויון האשה', אמרה חברת הכנסת עדה פישמן-מיומן, "לא פעם יש והשם מבטא את התוכן"; חברת הכנסת רחל כהן-כגן סירבה להשתמש במילה שוויון. "נקרא נא את הילד בשמו – 'חוק לתיקון מעמדה המשפטי של האשה'". משלא נתקבלה דעתה של כהן-כגן, היא נמנעה בהצבעה: "אין ברצוני לקחת חלק בדבר העלול להטעות את הציבור... עלולים לחשוב שחוק זה נותן שיווי זכויות לאשה".¹³⁶ זמן קצר לפני יציאתו לאור של מאמר זמנים פרסמה להב מאמר משפטי על "יריעת חירויות הפרט" על פי השופט אגרנט.¹³⁷ המאמר נועד בין השאר לבסס את הזיכרון ההיסטורי בנוגע לתרומתו של אגרנט לשיח הזכויות בישראל. השופט, במאמרה של להב, אינו הוגה אלא רוקם. הוא רוקם בידו, ולא בראשו. התקת המונח המזוהה עם האומנות הנשית המסורתית כדי לתאר את מלאכת המחשבת של גיבוש תיאוריה חוקתית חותר תחת טענה להיררכייה בין אומנית הכתיבה לנושא מחקרה. יתרה מכך, המאמר כתוב ברובו בלשון נקבה, בניגוד למקובל באותן שנים. בהערת השוליים הראשונה של המאמר הסבירה להב:

"הערה: העברית היא שפה שאין בה ניטרליות מבחינת המין. עם השנים התחזקה דעתי, שהשיטה המקובלת לנקוט לשון זכר ולקוות שבמובלע תיכלל בו גם הנקבה עושה עוול לנשים, באשר אנו נאלצות לפתח אישיות מעוותת, ספק-זכר ספק-נקבה (לקרוא הוא ולחשוב גם היא) ונדרונות לכך שלעולם איננו רואות את עצמנו במפורש בספרות המשפטית. אני מקבלת שהמונח אדם כולל גם חווה ואילו המונח חווה לעולם אינו כולל אדם. לפיכך הלכתי בדרך הפמיניזם האמריקאי, וכתבתי חלק מהמאמר (לא הכל, וזאת עלי-מנת לא להבהיל) בלשון נקבה. הקוראים והקוראות יקראו את ההתייחסות ללשון זכר (חירויות הפרט) כאילו היו גם לשון נקבה ואת ההתייחסות ללשון נקבה (זכויות האזרחית) כאילו היו גם לשון זכר (קשה, אבל מתרגלים), ובכך נקדם את השוויון".¹³⁸

לאחר פרסום מאמר זמנים המשיכה להב ללמד בחו"ל ולא חזתה את חשיבותו של מאמרה הקצר לתיאוריה המשפטית בישראל. למעשה, להב לא ראתה בכתיבה של מאמר זמנים מהלך של חזרה לכתיבה פמיניסטית. היא נטשה את הכתיבה על סוגיות פמיניסטיות כמהלך מחושב, שנועד לעזור לה לשרוד את הזירה האקדמית בהצלחה:

"אני עזבתי את הפמיניזם (אחרי 'מיתוס ומציאות') כי הבנתי שזה גזר דין מוות. אומנם, האווירה בכוסטון הייתה נעימה יותר לנשים והיה לחץ לכלול נשים בסגל הפקולטה אבל הם לא אהבו נשים שכותבות על סוגיות פמיניסטיות. האישה

134 פרייזר, לעיל ה"ש 47.

135 "עברית" מתוך: יונה וולך צורות 17 (מנחם פרי עורך, 1985).

136 להב "מאמר זמנים", לעיל ה"ש 1, בעמ' 157-159.

137 לעיל ה"ש 87.

138 שם, בעמ' 475.

הראשונה שלימדה פמיניזם בכוסטון תגיע 15 שנה אחריי. הבנתי שאם אני רוצה
לשרוד אני צריכה לעסוק בחופש הביטוי, ובענייני ביקורת שיפטית – נושאים
המעמידים במרכז גברים ולא נשים".¹³⁹

ואולם, הגם שלא התכוונה לכך, למאמר זמנים הייתה השפעה ניכרת. בעקבותיו יצאו
חוקרות וחוקרים לנתח ניתוח ביקורתי את דיוני הכנסת מן הזווית של שוויון האישה בחוקים
נוספים. נזכיר אך כמה מהם: כמה שנים לאחר פרסום מאמר זמנים פרסמה ניצה ברקוביץ
מאמר מקיף על ההיסטוריה של חוק שירות ביטחון (נוסח משולב), התשמ"ו-1986,¹⁴⁰ צבי
טריגר חקר את ההיסטוריה החקיקתית של חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין),
התשי"ג-1953,¹⁴¹ ויעל ברודא חקרה את מעורבות ארגוני הנשים בחקיקת חוק יחסי ממון
בין בני זוג, התשל"ג-1973.¹⁴² המאמרים הללו פסעו בעקבותיה של להב, ואיתרו את
האזרחות הממוגדרת בהיסטוריה של דברי חקיקה שונים. לאחריהם התפתח גל מחקרים
נוסף, ובו ביקורת פנים-פמיניסטית על ההטיות הפנימיות של הפמיניזם הישראלי עצמו
(פמיניזם של זהויות), בעיקר בנוגע לנשים מזרחיות ומוסלמיות: שהם מלמד חקרה את
הממד המזרחי בדיון על חוק גיל הנישואין, התש"י-1950,¹⁴³ קארין כרמית יפת חקרה את
"הסעיף הסוציאלי" בחוק ההפלות, הלוא הוא סעיף 5(א) לחוק לתיקון דיני העונשין
(הפסקת הריון), התשל"ז-1997, בראייה פמיניסטית מזרחית,¹⁴⁴ ואילו מחקרה של ראויה
אבו רביעה התמודד עם יחסו של המשפט הישראלי לנשים מוסלמיות כפי שהוא בא לידי
ביטוי בחוק שיווי זכויות האשה, התשי"א-1951, המעגן את האיסור על ריבוי נישואין.¹⁴⁵
מרבית המאמרים המאזכרים כאן נכתבו בהשפעת מאמר זמנים. הם אינם מאזכרים את
המאמר הקודם, "מיתוס ומציאות", שנכתב עשרים שנה קודם לכן, והיה המסד התיאורטי
והרעיוני לניתוח במאמר זמנים. כך קרה שגם הכתיבה הפמיניסטית המשפטית תרמה בתורה
להשכחה של מאמר פמיניסטי אשר הקדים את זמנו. להב, שהכירה היטב את הדיאלקטיקה
של זיכרון והשכחה,¹⁴⁶ בחרה להחזיר לזיכרון הקולקטיבי המשפטי את פועלן, את הגותן ואת
תרומתן של מנהיגות פמיניסטיות מובילות בתקופת היישוב ובשנים המעצבות של המדינה.

139 ריאיון שלישי, לעיל ה"ש 78.

140 ניצה ברקוביץ "אשת חיל מי ימצא? נשים ואזרחות בישראל" סוציולוגיה ישראלית (ב) 277 (1999).

141 צבי טריגר "יש מדינה לאהבה: נישואין וגירושין בין יהודים במדינת ישראל" משפטים על
אהבה 173 (אורנה בן נפתלי וחנה נוה עורכות, 2005).

142 ברודא-בהט, לעיל ה"ש 104.

143 שהם מלמד "כעבור עשרות שנים מועטות נהיה כולנו בני ערות המזרח...: אמהות, פריון
והבנייתו של 'האיום הרמוגרפי' בחוק גיל הנישואין" תיאוריה וביקורת 25 69 (2004).

144 קארין כרמית יפת "מזרחיות מגדר ומשפט: על אזרחות אימהית ואימהות מזרחית בדיוני
ההפלה" עיוני משפט מא 689 (2019).

145 Rawia Aburabia, *Family, Nation Building, and Citizenship: The Legal Representation of Muslim Women in the Ban Against the Bigamy Clause of 1951*, 34 J. LAW RELIG. 310 (2019).

146 להב "יובל ועוד עשור", לעיל ה"ש 51, בעמ' 108, 111.

כוכבן דרך לראשונה בכתיבתה של להב במאמר זמנים, עם מעברן לקדמת דוכן הנואמות.¹⁴⁷ בכיוגרפיה של להב על גולדה מאיר הן יאחזו במושכות העלילה כולה.

ג. חלק שלישי: במבט שני: סיפורו של הפמיניזם הסוציאליסטי בישראל

1. גולדה, עדה והפמיניזם הסוציאליסטי-פועלי

להב מציגה לראשונה את עמדותיה הפרובוקטיביות של עדה פישמן-מימון בנוגע לשוויון נשים במאמר זמנים. ואולם ההיכרות שלה עם עדה פישמן-מימון ופועלה הייתה מצומצמת לעומדות שהיא הביעה בדיון בכנסת ונשמרו בפרוטוקול הדיון. עדה פישמן-מימון הייתה חלק מקבוצה של פמיניסטיות בנות העלייה השנייה, אשר קידמו זן חדש של פמיניזם – פמיניזם סוציאליסטי-פועלי.¹⁴⁸ התיאוריה הפמיניסטית אשר עיצבה את החשיבה המשפטית בישראל החל משנות התשעים ניזונה בעיקר מן הגל השני של הפמיניזם שהתפתח בארצות הברית.¹⁴⁹ בתיאוריה הפמיניסטית האמריקנית נפקד מקומו של הפמיניזם הסוציאליסטי באופן ניכר.¹⁵⁰ התודעה ההיסטורית המפותחת של עדה פישמן-מימון, כפי שהיא נגלית מן הספרים שפרסמה כדי לתעד את הפעילות הפמיניסטית ואת פעילותה שלה, לא הועילה.¹⁵¹ פועלן של נשים בתקופת היישוב זוכה לעדנה במחקר ההיסטורי הפמיניסטי מאז שנות התשעים. כך למשל, נחקרו המאבק הפמיניסטי לזכות הבחירה,¹⁵² מאבקים הנוגעים לשוויון

147 חוקרות רבות נוספות כתבו על התנועה הפמיניסטית בתקופת היישוב והבליטו את פועלן של נשים בהנהגה של התקופה. ראו להלן ה"ש 148, 152-159.

148 מאפייניו של הזרם הזה בחשיבה הפמיניסטית בישראל מחייב מחקר נוסף. ככל הנראה אין מדובר בתיאוריה מגובשת, אלא בניסיונות שונים לשלב בין תפיסת העולם הסוציאליסטית (בעיקר בתחום העבודה והרווחה) לבין תובנות פמיניסטיות. לדיון בהיבטים הרעיוניים שניתן לקשור לתנועה זו, ראו בת-שבע מרגלית שטרן גאולה בכבלים: תנועת הפועלות הארץ-ישראליות 1920-1939, 31-36, 377-384 (2006). לדיון בזרם הפמיניסטי החברתי של תנועת הפועלות בארצות הברית בתקופה מקבילה, ראו רנן-ברזילי, לעיל ה"ש 73, בעמ' 332-341, וכן את שני מאמריה באנגלית, שם.

149 בילסקי, לעיל ה"ש 61. באשר להשפעה מוקדמת של רעיונות אלו בהתארגנויות פמיניסטיות בחברה האזרחית בישראל, ראו: חנה הרצוג "לקראת שחרור האישה: ראשיתו של הגל השני של הפמיניזם בישראל 1968-1977" העשור השלישי – תשכ"ח-תשל"ח 427 (צבי צמרת וחנה יבלונקה עורכים, 2008).

150 Barbara Ehrenreich, *What is Socialist Feminism?*, 57(3) MONTHLY REVIEW: AN INDEPENDENT SOCIALIST MAGAZINE 70 (1976); פרייזר, לעיל ה"ש 47. וראו רנן-ברזילי, לעיל ה"ש 73.

151 ראו עדה פישמן-מימון חמישים שנות תנועת הפועלות 1904-1954 (מהדורה שנייה, 1968); עדה פישמן-מימון לאורך הדרך: מבחר דברים ואיגרות (יהודה ארז עורך, 1972). לפני פרסום הכיוגרפיה המקיפה של עדה פישמן-מימון בידי בת שבע מרגלית שטרן בשנת 2018 היא זכתה להתייחסות מצומצמת (ראו: מרגלית שטרן מהפכנית, לעיל ה"ש 102).

152 מרגלית שילה "המאבק לזכות הבחירה כאספקלריה לתפיסת האישה ביישוב 1918-1926" מסכת ד 49 (2005); סילביה פוגל-ביז'אווי "האמנם בדרך לשוויון? מאבקן של הנשים לזכות

בעבודה¹⁵³ והקמת מוסדות שפעלו לקידומן של נשים.¹⁵⁴ הספרות ההיסטורית הזו אתגרה את מיתוס השוויון בנוגע לתקופה זו ברוח מאמרה המוקדם של להב.¹⁵⁵ חרף המחקר המקיף על מאבקים פמיניסטיים בתקופת היישוב, ההתמודדות עם העבר הישראלי במשקפיים פמיניסטיים עוררה גם שאלות רבות.¹⁵⁶ חנה הרצוג מדגישה את הקונצנזוס המחקרי על כך

בחירה ביישוב היהודי בארץ ישראל 1917-1926 "מגמות: רבעון למרעי ההתנהגות לד 262 (1992).

153 ראו: Dafna N. Izraeli, *The Zionist Women's Movement in Palestine, 1911-1927: A Sociological Analysis*, 7(1) SIGNS: JOURNAL OF WOMEN IN CULTURE AND SOCIETY 87, 87-114 (1981); דפנה יזרעאלי "תנועת הפועלות מראשיתה ועד שנת 1927" קתדרה: לתולדות ארץ ישראל וישובה 32, 109 (1984); דבורה ברנשטיין "מעמדן והתארגנותן של נשים עובדות ביישוב העירוני בשנות העשרים והשלושים" קתדרה: לתולדות ארץ ישראל וישובה 34, 115 (1985); DEBORAH BERNSTEIN, *THE STRUGGLE FOR EQUALITY: URBAN WOMEN WORKERS IN PRE-STATE ISRAELI SOCIETY* (1987) (להלן: BERNSTEIN, STRUGGLE FOR EQUALITY).

154 Hannah Herzog, *The Fringes of the Margins: Women's Organizations in the Civic Sector of the Yishuv*, in PIONEERS AND HOMEMAKERS: JEWISH WOMEN IN PRE-STATE ISRAEL 283 (Deborah Bernstein ed., 1992) (המאמר להלן: Herzog, *Fringes of the Margins*); הספר להלן: PIONEERS AND HOMEMAKERS; שרה עזריהו התאחדות נשים עבריות לשווי זכויות בא": פרקים לתולדות תנועת האשה בארץ 1900-1947 (1977); עפרה גרינברג וחנה הרצוג ארגון נשים וולונטרי בחברה מתהווה: תרומתה של ויצ"ו לחברה הישראלית (1978); חנה הרצוג "ארגוני נשים בחוגים האזרחיים – פרק נשכח בהיסטוריוגרפיה של היישוב" קתדרה: לתולדות ארץ ישראל וישובה 70, 111 (1994). על עורכות הדין הראשונות בארץ ישראל, ראו: אייל כתבן, רות הלפרין-קררי ותמר טראויז'טניצקי עורכות הדין הראשונות בישראל 1930-1948 (2009).

155 מחקרה של דבורה ברנשטיין הוא מרכזי במגמה זו. ראו: BERNSTEIN, STRUGGLE FOR EQUALITY, לעיל ה"ש 153. בהקדמה לספר בעריכתה ברנשטיין מגדירה את פרקיו כחלק ממגמה רחבה יותר, שנועדה לאתגר את מיתוס השוויון בתקופת היישוב: Deborah Bernstein, *Pioneers, and Homemakers: Jewish Women in Pre-State Israel*, in PIONEERS AND HOMEMAKERS לעיל ה"ש 154, 1, בעמ' 10 (להלן: Bernstein, *Pioneers and Homemakers*). גם חנה הרצוג מתארת את הספרות הסוציולוגית-היסטורית דרך מוטיב המיתוס: "Research dealing with women in the period of the Yishuv falls into both categories. It explodes the myth of equality, particularly within the labor movement, but also poses questions and deepens our understanding of the status and role of women, and analyzes the problems faced by them during that period" (Herzog, *Fringes of the Margins*, לעיל ה"ש 154).

156 חוקרות שונות התלבטו כיצד לאפיין מאבק פמיניסטי שהתפתח יחד עם המאבק הלאומי ובצילן. חלק מההתלבטות נגעה למוקד המחקר – בין אפיון המאבקים כמאבקים למען קידום הזכויות ובין התמקדות בארגונים שבחסותם התנהלו המאבקים השונים. ראו Hanna Herzog, *Re/visiting the Women's Movement in Israel*, 12 CITIZENSHIP STUDIES 265, 269 (2008) (להלן: Herzog, *Re/visiting the Women's Movement*). ראו גם בילי מלמן "שוליים ומרכז: היסטוריה של נשים והיסטוריה של מגדר בישראל" ציון: רבעון לחקר תולדות ישראל 245, 250 (2009).

שהרוח הפמיניסטית והביקורת על מצבן של נשים קהתה ונמוגה לקראת הקמת המדינה.¹⁵⁷ חוקרות שונות זיהו את הניצנים של דעיכת המאבק הפמיניסטי בשלהי שנות העשרים, עם תבוסת הקבוצה הברלנית בתנועת הפועלות, עם התרחבות ההסתדרות והתבססותה ועם החלפתה של עדה פישמן-מימון בגולדה מאיר כמזכירת מועצת הפועלות.¹⁵⁸ התיקוף הזה מרמז על תקופת "מדבר" בהיסטוריה הפמיניסטית הישראלית, תקופה שראשיתה בשלהי שנות העשרים או לקראת קום המדינה, וסופה רק בהתערורות המחודשת של התנועה הפמיניסטית בישראל של שנות השבעים. גולדה מאיר מגלמת תדיר את תפקיד האנטי-גיבורה בהיסטוריוגרפיה של תקופת השפל של הפמיניזם הישראלי.¹⁵⁹

בעשור השני לשנות האלפיים, שנים רבות מאוחר יותר, ולאחר שפרסמה ביוגרפיה ראשונה מסוגה על השופט שמעון אגרנט והמאה הציונית, עשתה להב מהלך נוסף נגד הזרם וקיבלה על עצמה לחזור ולחקור את חייה של ה(אנטי)מיתוס בספרה "גולדה מאיר: האישה היחידה בחדר".¹⁶⁰ בחירתה של להב לכתוב את הביוגרפיה של ראשת הממשלה גולדה מאיר מזווית פמיניסטית, ולעסוק בתוך כך גם בפועלן של פמיניסטיות נוספות, דוגמת עדה פישמן-מימון, היא אפוא מהלך נוסף של שבירת מיתוסים והליכה נגד הזרם הדומיננטי במחקר. הביוגרפיה של גולדה הייתה סגירת מעגל עבור להב, וככזו תעמוד במוקד הדיון שלנו בחלק השלישי והאחרון של המאמר.

להב מציעה בספרה על גולדה מאיר קריאה מרתקת של פועלה של גולדה, המתכתבת עם הסיסמה הפמיניסטית של הגל השני – "האישי הוא הפוליטי", וטווה את הסיפור בצורה של דיאלוג מדומיין בין הביוגרפית להב למושא מחקרה – גולדה מאיר. בהקדמה לספרה היא כותבת את הדברים הבאים:

157 Hertzog, *Re/visiting the Women's Movement*, לעיל ה"ש 156. לביקורת על התיקוף ההיסטורי שרואה בעשורים הראשונים למדינה תקופת שפל בפעילות הפמיניסטית הישראלית, ראו ברוידא-בהט, לעיל ה"ש 104.

158 יזרעאלי, לעיל ה"ש 153; BERNSTEIN, STRUGGLE FOR EQUALITY, לעיל ה"ש 153.

159 כך למשל, במאמרה החשוב של דפנה יזרעאלי על תנועת הפועלות היא מתארת את גולדה כבת בריתו של בן-גוריון בהתנגדות למגמת ההיברלות של נשים (יזרעאלי, לעיל ה"ש 153). בחירתה של גולדה למזכירת מועצת הפועלות מסמלת לדבריה "את חילופי הדורות. הדור שהעמיד את השינוי העצמי של הנשים מעל לפוליטיקה המפלגתית, פינה את מקומו לצוות של מנהיגות, אשר סדר העדיפויות שלו נקבע על ידי האינטרסים של הארגון המפלגתי הכולל" (שם בעמ' 139). דבורה ברנשטיין מציינת ברוח דומה, כי "The fact that Golda Meir was prime minister also created the impression that there were no special problems for women. Quite the contrary. Israel could serve as an example of an egalitarian society" (Bernstein, *Pioneers and Homemakers*, לעיל ה"ש 155, בעמ' 20, הערה 3). לניתוח על אודות יחסה האמביוולנטי של גולדה מאיר לסוגיות פמיניסטיות, ראו צבי טריגר "מעולם לא הצטרפתי לתנועה לזכויות נשים": גולדה מאיר וראשית תנועת הנשים הארץ ישראלית", חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט 293 (אייל כתבן, מרגלית שילה ורות הלפרין-קדרי עורכים, 2010).

160 PNINA LAHAV, GOLDA MEIR: THE ONLY WOMAN IN THE ROOM (forthcoming) (להלן: להב כתב היד לספר גולדה).

"באותן שנות החמישים שבהן גולדה מאיר כבר הייתה פוליטיקאית מבוססת בטי פרידן רק החלה לתכנן את ספרה 'המיסתורין הנשי'. בשנות השבעים, עם צמיחת התודעה הפמיניסטית ככוח חברתי, כהנה גולדה כראשת הממשלה של ישראל והתמודדה עם שועי עולם. גולדה ניפצה תקרות זכוכית שנים לפני שהמונח 'תקרת הזכוכית' נהגה לראשונה".¹⁶¹

הכתיבה על גולדה לא הייתה המרכיב היחיד שזכה לבחינה מחודשת בספרה המאוחר. גם פועלן של הפמיניסטיות של תקופת הקמת המדינה ומשמעות תרומתן לחשיבה ולמציאות של נשים בישראל זכה למבט נוסף. להב שבה לחקור את כתיבתה ואת פועלה של עדה פישמן-מימון, חברתה למפלגה של גולדה ויריבה קשה, והחלה לעסוק בפמיניזם הסוציאליסטי המוקדם.

2. בין שתי נשים: בדלנות ופרגמטיזם בפמיניזם הסוציאליסטי בישראל

אחת ממתודות הכתיבה הביוגרפית של להב היא לכתוב על זוגות של ניגודים. כדי להאיר על פעילותה של גולדה במועצת הפועלות של ההסתדרות, להב בוחרת להנגיד אותה לעדה פישמן-מימון – המנהיגה הפמיניסטית הבלתי-מעוררת של מועצת הפועלות. הפרק התשיעי לספרה אפשר ללהב לחזור ולהידרש לנושא שנשאר חסר בכתיבה הקודמת שלה – הזן הייחודי של הפמיניזם הסוציאליסטי שהתפתח בישראל.

בקריאה ראשונה ההנגדה שבין גולדה לעדה פישמן-מימון מחזקת את הדימוי הלא-פמיניסטי של גולדה. פישמן-מימון מוצגת כמנהיגה פמיניסטית וסוציאליסטית (בסדר הזה).¹⁶² הפמיניזם שלה קודם לתפיסותיה האחרות. היא דעתנית, אסרטיבית וחסרת פשרות. במאבקה למען נשים היא נכנסה תדיר לוויכוחים מרים עם מנהיגי המפלגה, ושילמה על כך מחיר בקידום ובתפקידים. להב סבורה, כי אחת הסיבות לשכחה ולהשכחה של עדה פישמן-מימון נבעה מכך שהפמיניזם שלה איים על הגברים בתנועת הפועלים.¹⁶³

עמדתה של פישמן-מימון על אודות הפמיניזם הסוציאליסטי התבססה על הרעיון שהציונות היא תנועה מהפכנית, המחויבת לא רק ליצירת "אדם חדש" אלא גם "אישה חדשה".¹⁶⁴ המהפכה הציונית דרשה מן הגברים לעזוב מקצועות רוח "גלותיים" לטובת עבודת אדמה ועבודת כפיים. הנשים נדרשו למאמץ כפול – לא רק להשליך מעליהן את הגלות, אלא גם לצאת נגד המבנה המשפחתי היהודי המסורתי, על חלוקת התפקידים המגדרית שבו. לשם כך היה צורך במאבק כפול – מאבק במנהיגות הגברית שהתנגדה לשינוי תפיסות המגדר המסורתיות ומאבק להכשרה נפשית ולשינוי עצמי (במקום ביישנות ופסיביות – פועלות ויוזמה). פישמן-מימון וחברותיה הבינו לכן שאין די במאבק לשוויון בזכויות הפוליטיות (לבחור ולהיבחר), אלא יש צורך בהקמת ארגון ייצוגי נפרד לנשים כדי לקדם את דרישותיהן

161 שם.

162 שם.

163 שם.

164 לא בכדי בחרה מרגלית שטרן, הביוגרפית של עדה פישמן-מימון, בכותרת "מהפכנית" לספרה עליה. ראו: מרגלית שטרן מהפכנית, לעיל ה"ש 102.

בקרב הסתדרות העובדים לשוויון בזכויות ובחובות הסוציאליות והכלכליות.¹⁶⁵ בזמנים של אבטלה קשה עדה פישמן-מימון לא נלאתה מלדרוש חמישים אחוזים ממכסות העבודה לנשים, ובזמנים של הגבלת עלייה היא דרשה כי מחצית מרישיונות העלייה יחולקו לנשים.¹⁶⁶ דרישות אלו נתקלו לא פעם בהתנגדות עזה בקרב הנהגת הפועלים הגברית, אשר ראתה בגברים את מפרנסי המשפחה ואת חוד החנית של המהפכה הציונית. בהתאם לכך פעלו נשים אלה להקמת מועצת הפועלות תחת הסתדרות העובדים ולהקמת משקי פועלות וחוות הכשרה חקלאית המיועדות לנשים.¹⁶⁷

אל מול האסטרטגיה הברלנית של פישמן-מימון מתבלטת עמדתה של גולדה, אשר התנגדה ליצירת ארגון ייצוגי נפרד לנשים בהסתדרות. "גולדה", כך להב כותבת, "הייתה קרועה. היא הכירה בכוחה של ההגמוניה הפטריארכלית. יחד עם זאת, היא חשה אי־נוחות ביחס למה שכנתה פמיניזם 'קיצוני' (שבעצם לא היה כה קיצוני)... המטרה שהציבה לעצמה הייתה לבנות גשרים עם הממסד הגברי, לא לשרוף אותם".¹⁶⁸

אין פלא שגולדה ופישמן-מימון עלו על מסלול של התנגשות. בעוד עדה פישמן-מימון ראתה בעבודתה כמזכירת מועצת הפועלות וכמאבק לשוויון נשים את הייעוד, גולדה קיבלה את התפקיד שהוצע לה במועצת הפועלות בליט ברירה, שכן היא לא עלתה לפלסטינה "כדי לייצג נשים".¹⁶⁹

165 המונח "פועלות" לקוח מתוך מאמרה של מירי רוזמרין "פמיניזם, ביקורת וסובייקטיביות פוליטית" תיאוריה וביקורת 50 457 (2018). המאבק המוצלח לזכות הבחירה ביישוב היהודי שניהלו פמיניסטיות בשנים 1919-1927 (שיתוף פעולה בין הסתדרות נשים עבריות לבין נשים ממחנה הפועלים) שימש לעדה פישמן-מימון מודל למאבקי לשוויון נשים גם במסגרת הסתדרות העובדים. היא למדה ממנו את החשיבות של התארגנות נשים נפרדת. מרגלית שטרן מהפכנית, לעיל ה"ש 102, בעמ' 125.

166 שם, בעמ' 298-303.

167 שם, בעמ' 69-71, 117-145, 260-323.

168 להב כתב היד לספר גולדה, לעיל ה"ש 160.

169 להב מציינת כי רק מאוחר יותר, בעקבות שליחותה לארצות הברית מטעם מועצת הפועלות לגייס כספים בארגון "Pioneer Women", ארגון שדגל גם הוא בהתארגנות מגדרית נפרדת לנשים כדרך להשגת שוויון, שינתה גולדה את עמדותיה. בפרק שלהב מכנה "החינוך של גולדה מאירסון: רשמיה של גולדה על הפמיניזם" (ראו שם, פרק 11, בעמ' 230 ואילך) מתוארת הטונספורמציה שעברה גולדה ביחס לפמיניזם בכלל, וביחס לצורך בהתארגנות נשים נפרדת בפרט. היא מצטטת ממאמר שכתבה גולדה על רשמי המסע שלה, ובו היא מסבירה את ההתנגדות של נשים לארגוני נשים כנובעת מהפנתח נחיתותן החברתית (מה שמזכיר טענות מרקסיסטיות לתודעה כוזבת): "[T]heir very opposition to the women-only organization: reflects their own backwardness as well as their desire to deny their backwardness Golda Meyerson, *Borrowed Mothers, in The PLOUGH WOMEN: from themselves*". RECORDS OF THE PIONEER WOMEN OF PALESTINE — A CRITICAL EDITION 164 (Mark Raider & Miriam Raider-Roth eds., 2002). ברשימה זו גולדה גם מסבירה, כי התארגנות לנשים בלבד משמשת בית ספר שבו נשים לומדות לפעול בצורה עצמאית, לקבל אחריות ולפתח ביטחון עצמי. עמדות דומות לאלו עמדו בבסיס מאבקה של עדה פישמן-מימון להקמת מועצת הפועלות מלכתחילה.

בשיחות שערכנו עם להב ניכרת אמפתיה לצעדיה של גולדה; להב, כמו גולדה, הכירה בסיכונים הגדולים הכרוכים בהזדהות מובהקת עם המאבק הפמיניסטי עבור מי שמעוניינת בכוח ובהצלחה:

"אחת הסיבות שהירושלמים לא אהבו אותי הייתה הפמיניזם. זו הייתה הרגשתי. גם כשבאתי לארה"ב גיליתי שאת הנשים מנתבים ללמד 'דיני משפחה' – אם היא מלמדת דיני משפחה זה בסדר. ובאותו רגע גם שמים אותה בצד, כי זה עניין נשי. החלטתי שאני נמנעת מזה. והתעסקתי בביטחון לאומי שמאוד עניין אותי אבל גם היה נושא מאוד גברי. הפכתי מומחית לצנזורה. וגם עם גולדה (במחקר הראשוני אודותיה) התמקדתי ביחסי חוץ, בנושא שהוא גברי".¹⁷⁰

למרות ההתנגשות הבלתי-נמנעת בין גולדה לפישמן-מימון, להב טוענת כי הלכה למעשה הן הסכימו בכמה נושאים עקרוניים. שתיהן תמכו בהקמת מעונות שיתופיים לילדים כפתרון לאימהות עובדות. שתיהן דרשו השתתפות בחובות ולא רק בזכויות. שתיהן הבינו את הפגיעה המיוחדת בנשים עקב אבטלה, וביקשו לעודד ולהכשיר נשים ליוזמה ולעצמאות.¹⁷¹ היו אלו שתי נשים פמיניסטיות ושאפתניות אשר ניצבו בפני הדילמה הידועה – כיצד ניתן לשלב בין עבודה למשפחה, בין האישי לפוליטי. השאלה התחדדה והתעצמה במקרה שלהן לנוכח שאיפתן להיות חלק מן ההנהגה הפוליטית ולהגיע לעמדות השפעה.

3. אימהות עובדות והמאבק לשוויון

בשנת 2012 פרסמה פרופסור Anne Marie Slaughter מאמר מטלטל ב"אטלנטיק".¹⁷² מי ששימשה האישה הראשונה אשר כיהנה כדירקטור של תכנון המדיניות במשרד המדינה האמריקני תחת הילרי קלינטון בין השנים 2009-2011 טענה, כי עבור נשים הרואות בפוליטיקה ייעוד, או השואפות ל"קריירה", הדילמה שבין משפחה לעבודה טרם נפתרה. סלוטר טענה כי כדי להצליח בכך על האישה להפוך ל"סופר-וומן". דילמה זו הובילה אותה להתפטר מתפקידה.

איך התמודדו פישמן-מימון וגולדה עם הדילמה בחייהן האישיים? הביוגרפית של עדה פישמן-מימון, בת-שבע מרגלית שטרן, מציגה חיבור שכתבה פישמן-מימון כבר בגיל עשרים, שממנו עולה כי היא ראתה את שורש הבעיה במוסד הנישואין הפטריארכלי. היחס אל אשת איש היה לדבריה "יחס של שפחה, שהיא צריכה להיות משועבדת לו",¹⁷³ ולכן נישואין לא קסמו לה. אשת החיל שאת משימותיה מנתה אחת אחת התגלתה בקולמוסה במלוא עליבותה: כל ייעודה לשרת את בעלה ולצפות הלכות ביתה. אין תמה אפוא שהרעיה ה"נצורה" סיכמה את השקפת עולמה.¹⁷⁴ בהתאם לכך, כותבת הביוגרפית, הפתרון של

170 ריאיון שלישי, לעיל ה"ש 78.

171 להב כתב היד לספר גולדה, לעיל ה"ש 160.

172 Anne Marie Slaughter, *Why Women Still Can't Have It All*, 310(1) THE ATLANTIC MONTHLY 85 (2012).

173 מצוטט במרגלית שטרן מהפכנית, לעיל ה"ש 102, בעמ' 45.

174 את החיבור הגישה עדה פישמן-מימון במסגרת בחינות הסמכתה כמורה, והיא קיבלה עליו את הציון "לא מספיק" – ללא נימוק (שם, בעמ' 46).

עדה פישמן-מימון לדילמה היה לוותר כליל על חיי נישואין ואימהות ולהקדיש את חייה לפעילות ציבורית ופוליטית.¹⁷⁵

בדומה לפישמן-מימון, גם גולדה ביקרה את מוסד המשפחה הפטריארכלי אשר מביא אימהות להקריב את הגשמתן העצמית, להישאר בבית ולהקדיש את כל מרצן לטיפול בילדים. אומנם גולדה לא ויתרה על נישואין וילדים, אך כאשר ניסתה לשלב בין פעילותה הפוליטית לבין משפחתה נאלצה לוותר ויתורים כואבים. היא נפרדה מבן זוגה, וכאם יחידנית שכרה מטפלות לילדיה, שנותרו חודשים ארוכים ללא נוכחותה שעה שנסעה ברחבי העולם מטעם התנועה והמפלגה.¹⁷⁶

סיפוריהן של פישמן-מימון ושל גולדה, אשר ביקשו לאפשר דרך חדשה לנשים, מחוץ לתפקידי המגדר של "אם ורעיה", טומנים בחובם מוסר השכל מוכר.¹⁷⁷ המהפכה הפמיניסטית אינה יכולה להצליח מבלי שהגברים גם הם ישתנו;¹⁷⁸ שתייהן ביקשו להצליח בעולם גברי מבלי לדרוש כי הגברים גם הם ישתנו, ולכן נאלצו לוותר ויתורים אישיים כואבים. מאחר שגולדה ביקשה לשלב בין אימהות לקריירה פוליטית – בעולם שאינו מאפשר לאישה לשלב בין השניים – היא בחרה להתנהג כמו חבריה למפלגה הגברים. בניגוד אליהם היא נאלצה לשלם ברגשי אשם כבדים וסבלה מהסטנדרט החברתי הכפול: מה שנחשב כפעולה ראויה של גבר, מוקע כאשר נשים בוחרות באותו המסלול.¹⁷⁹

במאמר שפרסמה גולדה (ועליו חתמה רק בראשי תיבות ג' מ'), שכותרתו "אימהות בהשאלה" ("Borrowed Mothers"), פתחה גולדה צוהר למלכוד הכפול שבו מוצאת את עצמה האישה העובדת.¹⁸⁰ להב מנתחת את המאמר הקצר בהרחבה. המאמר נפתח במילים כואבות: "Taken as a whole, the inner struggles and the despairs of the mother who goes to work are without parallel in human experience"

גולדה משרטטת בחיבורה טיפולוגיה של שלושה סוגי אימהות: עקרת הבית, אשר מוותרת על עבודה מחוץ לבית והופכת את האימהות לייעוד; האם שיוצאת לעבוד מחוץ לבית מתוך כורח, שעודנה מקבלת את המודל המסורתי של חלוקת התפקידים במשפחה אך נאלצת לצאת לעבודה כי הבעל אינו יכול או אינו רוצה לפרנס את משפחתו; הטיפוס השלישי, כמו

175 שם, בעמ' 44-46.

176 להב כתב היד לספר גולדה, לעיל ה"ש 160.

177 לכתובה ביקורתית על תפיסת האימהות במשפט ובחברה הישראלית, הרואה באם האידיאלית אם טוטאלית המתמסרת לטיפול בילדיה, ראו דפנה הקר הורות במשפט: מאחורי הקלעים של הסדרי משמורת וראייה בגירושים 38-40 (2008).

178 גולדה כותבת על כך במאמרה לעיתון "דבר": "כלום יכול מישוהו להכחיש, כי שחרור האשה משחרר סוף סוף גם את הגבר?" (גולדה מאיר "אשר עיני רואות: רשמי מסע באמריקה" דבר 25.05.1932).

179 הפרק תשיעי בספרה של להב על גולדה מתמקד בקונפליקט שבין אימהות לקריירה. ראו להב כתב היד לספר גולדה, לעיל ה"ש 160.

180 החיבור שכתבה גולדה היה מיועד לקובץ מאמרים שערכה רחל כצלנסון-שזר עבור ארגון "Pioneer Women" האמריקני, אשר נועד לתעד את המחשבות ואת הניסיון של נשים פועלות בפלסטטינה. היה מדובר בפרסום פמיניסטי שנכתב בפלסטטינה הציונית בשנת 1929, השנה שבה פרסמה וירג'יניה וולף את חיבורה המפורסם "חדר משלך". ראו Meyerson, לעיל ה"ש 169.

גולדה, היא האישה־האם אשר רואה את העבודה כגרעין ההגדרה העצמית שלה. גולדה רואה בנשים שבחרו להישאר בבית תוך הצגת בחירתן כנובעת מ"חובה למשפחה" או מ"נאמנות ואהבה" נשים הסובלות מנכות פסיכולוגית (incapacity). בלשון ימינו אפשר לומר, שגולדה טוענת למעשה כי נשים אלו סובלות מתודעה כוזבת.¹⁸¹ ההתעקשות של נשים (כמו גולדה) על אימהות לצד קריירה פוליטית מגלה לדבריה את הרצון האנושי לחיים מלאים.¹⁸² זהו רצון שנחשב טבעי לגברים, אך הגשמתו נמנעת מנשים רבות כל כך תחת האידאולוגיה הפטריארכלית ההופכת אותן ל"נצורות" בביתן (כדבריה של פישמן־מימון) ותוך הצגתן כממלאות את אידאל האישה כ"אשת חיל".¹⁸³ מאמרה של גולדה נועד לחשוף את הדילמה הפנימית ואת המלכוד שבו מצויה האם העובדת. ובמילים אלו היא מסיימת את מאמרה הקצר: "והמחלוקת הפנימית הנצחית הזו, המלכוד הזה, התחושה של החובה שהיום לא קוימה ביחס למשפחתה ומחר לא תקוים ביחס לעבודתה – זהו הנטל של האם העובדת".¹⁸⁴ בהקשר זה, כאשר משווים בין פישמן־מימון לגולדה מגלים כי ייתכן שהדרך שגולדה בחרה לעצמה היא פמיניסטית במובן עמוק יותר – היא אינה מוכנה לצמצם מראש את הווייתה של האישה לבחירה בינארית בין קריירה לבין משפחה וילדים. להב מצידה מוסיפה, כי הבחירה לשלב בין קריירה ומשפחה דרשה כוחות הרקוליאניים במציאות הלא־שוויונית (בדיוק כפי שטענה אן מארי סלוטר בשנת 2011). כך, המאמר הקצר שכתבה גולדה מגלה, לדברי להב, את תפיסת השוויון שלה היא מחויבת. ובלשונה של גולדה, "טבעה והווייתה [של האישה] מחייבים משהו מעבר; היא לא יכולה לנתק עצמה מהחיים החברתיים הרחבים יותר. היא לא יכולה לאפשר לילדיה להצר את האופק שלה".¹⁸⁵

לאור זעקת הלב העולה ממאמר קצר זה, להב פונה לבחון אם גולדה נשארה נאמנה לתפיסתה כאשר קיבלה לידיה את הכוח לעצב את חוקי העבודה והרווחה, כשרת העבודה בממשלת ישראל. זוהי גם ההזדמנות עבור להב לחזור ולבחון את מה שנעלם עד כה מכתבתה על אודות הפמיניזם של העשורים הראשונים: עד כמה הצליחו פמיניסטיות ישראליות לשלב בין פמיניזם לסוציאליזם? האם השילוב בין פמיניזם לסוציאליזם הניב בישראל זן פמיניסטי חשוב ומבטיח?

181 "Is it not often true that the woman who has given up all the external world for her husband and her children has done it not out of a sense of duty, out of devotion and love, but out of incapacity, because her soul is not able to take into itself the many sidedness of life, with its sufferings but also with its joys?" (שם, בעמ' 165).

182 בזיכרונות שכתבה גולדה היא מתארת את החוויה שלה כעקרת בית במילים קשות: "In Jerusalem I was a sort of prisoner, sentenced — as are millions of women by circumstances beyond their control — to battling over bills that I couldn't pay... Was this what it was all about — poverty, drudgery and worry?" (GOLDA MEIR, MY LIFE, 97 (5th ed. 1979))

183 להב כתב היד לספר גולדה, לעיל ה"ש 160.

184 Meyerson, לעיל ה"ש 169, בעמ' 165.

185 שם, בעמ' 164.

4. אם ורעיה במשפט: פמיניזם סוציאליסטי ומורשת חוקי העבודה של גולדה

הפרק בספרה של להב על גולדה ועל חוקי העבודה חושף את המתח שבין כמה ממדים של סיפור חייה. במישור האישי גולדה שברה את תפקידי המגדר המסורתיים בסירובה לקבל על עצמה את התפקיד של "אם ורעיה". במישור המקצועי היא כחרה בקריירה פוליטית, שהגיעה לשיאה בתפקיד ראשת הממשלה. הממדים הללו מצויים במתח עם תפיסת השוויון הממוגדר שמשתקפת מחוקי העבודה שגולדה הובילה. אכן, גולדה הייתה גורם מרכזי בתהליך הקמת המוסד לביטוח לאומי ורשת רווחה לעובדים. אולם מפעל החקיקה של חוקי העבודה של גולדה הדדה את המתח שאפיין את בחירותיה שלה – בין המישור המהפכני של היותה אישה ומנהיגה פוליטית לבין ההכרה שקידום מעמדה ועמדותיה אפשרית רק מתוך פעולה במסגרת כללי המשחק הקיימים. ברוח זו חקיקת העבודה שקידמה גולדה ביטאה תפיסה שמרנית של חלוקת תפקידי מגדר בין גבר מפרנס עיקרי ואישה עקרת בית.

אתוס השוויון הסוציאליסטי והתפיסה בדבר חובת המדינה לרווחת תושביה יצרו לכאורה כר פורה לקידום סדר יום של שוויון מגדרי. אולם כפי שהדגים המאמר "מינוס ומציאות" היטב, אידאולוגיית השוויון של תנועת העבודה התאפיינה בפטריארכליות ושמרנות שהציבה בפני גולדה קשיים ניכרים. בהמשך, מחקרן של דבורה ברנשטיין, סילביה פוגל-ביז'אוי ואחרות תיארו את הקשיים המבניים אשר הובילו לבעיות הייצוג שלהן בהסתדרות.¹⁸⁶

מאבקה של גולדה לקידום חקיקת העבודה והרווחה חושף את פניה הייחודיים של הדילמה הפמיניסטית בהקשר הישראלי: המאבק הפמיניסטי של שנות הקמת המדינה הושפע, התמודד והתעצב על רקע הדומיננטיות של האידאולוגיה הסוציאליסטית בישראל של אותן שנים. תרומה חשובה אחת של הפרק היא אפוא הפניית המבט לחוקי הרווחה והעבודה כאתר משמעותי לקידום שוויון נשים. בפרק זה (ובספרה על גולדה באופן כללי יותר) להב מציגה היסטוריה אלטרנטיבית של הפמיניזם הישראלי ומשתחררת מכבליה של מסגרת הניתוח של הפמיניזם האמריקני, אשר הנחתה את הניתוח שלה ושל כותבות נוספות. הפניית המבט לחוקי העבודה מאפשרת ללהב לכתוב את הפרק על הדרך שבה ביקשו פמיניסטיות ישראליות לקדם פמיניזם-סוציאליסטי: האם גישותיהן הצליחו לקבל ביטוי בחקיקת העבודה והרווחה הישראלית?

גולדה של חקיקת העבודה מוכתרת בפרק כ"צארינה" – מי שנהגה במושכות של הניו דיל הישראלי.¹⁸⁷ להב מאתרת את ההשראה של גולדה לחוק הביטוח הלאומי – "היהלום

Deborah Bernstein, *Comment on Israeli's "The Zionist Women's Movement in Palestine, 186 1911-1927: A Sociological Analysis*, 9(1) SIGNS: JOURNAL OF WOMEN IN CULTURE AND SOCIETY 173 (1983). פוגל-ביז'אוי, לעיל ה"ש 152.

187 בכתובה על אודות ההיסטוריה של מדינת הרווחה הישראלית אין התייחסות מקיפה (ולרוב אין התייחסות כלל) לתרומתה של גולדה. כך למשל, חוקר מדינת הרווחה הישראלית אברהם דורון מתמקד במחקריו ברוח ועדת קנב ומנסחו כגורמים המרכזיים לקידום חוק הביטוח הלאומי. גולדה מאיר מוזכרת – אם בכלל – כשרת העבודה שאליה הוגש הדוח. במקורות המעטים שבהם היא מופיעה היא מוצגת כגורם סביל, שתפקידו טקסי ומתמצה אך בהצגת ההישגים הגלומים בחוק בנאומים אפולוגטיים מול מליאת הכנסת. ראו אברהם דורון "50 שנים לפרסום התכנית לביטוח סוציאלי בישראל – דו"ח ועדת קנב" עבודה, חברה ומשפט ח

שבכתר" – בחוויותיה בארצות הברית: פרנסיס פרקינס, מזכירת העבודה של הנשיא רוזוולט, הייתה הרוח החיה מאחורי חוק הביטוח הסוציאלי בארצות הברית; גולדה גם חוותה את מאבקה של המפלגה הסוציאליסטית האמריקנית לחקיקה סוציאלית בשנותיה האחרונות במילווקי. ואולם, אף על פי כן, להב מצטטת מדבריה של גולדה, ומדגימה כיצד מודל המשפחה הפטריארכלית עובר כחוט השני בכל החקיקה הפרוגרסיבית שהיא מקדמת – המשפחה כיחידה מסורתית, שבה האישה העובדת עדיין נתפסת כהורה העיקרי, כמי שאחראית על עבודת הבית, והגבר נחשב כראש המשפחה.¹⁸⁸ הממד הפועלי שאפיין את האידאולוגיה של מפא"י פינה את מקומו למודל המשפחה הבורגנית של מעמד הביניים, שבה המפרנס העיקרי והתרבות השלטת הם גבריים.

אפילו חוק הביטוח הלאומי הפרוגרסיבי, אשר את חקיקתו יזמה וקידמה גולדה מאיר, קבע גילאי פרישה שונים לגבר (65) ולאשה (60). להב מדגישה כי גולדה הייתה מודעת לכך שהמודל השולט בחקיקה שונה מהדרך שבה היא ניהלה את חייה שלה – כאם נעדרת – או מגורל חייה של אימה, שנאלצה להיות מפרנסת עיקרית. הבחירות שלה נבעו מגישתה הפרגמטית, מן האמונה ששינוי הוא אפשרי רק בתהליך הדרגתי.¹⁸⁹

בספרה הביוגרפי שבה להב לבחון את חוק עבודת נשים שקידמה גולדה ושהיה מושא לביקורת במאמרה "מיתוס ומציאות", בשל גישתו הפטרנליסטית לאישה. הביוגרפיה מתמקדת בהוראות החוק הנוגעות לחופשת לידה. בעוד החקיקה המנדטורית העניקה זכות ל-8 שבועות חופשה והטילה את עיקר נטל התשלום (75%) על המעביד,¹⁹⁰ הצעת החוק שקידמה גולדה האריכה את החופשה ל-12 שבועות והעבירה את האחריות לתשלום אל המדינה באמצעות המוסד לביטוח לאומי. החוק גם אפשר לאישה העובדת לקחת שנה נוספת של חופשה ללא תשלום. בצורה זו, מסבירה להב, ביקשה גולדה לקדם צדק חלוקתי לנשים

43 (2001); אברהם דורון "שינוי מעמדו של המוסד לביטוח לאומי" ביטחון סוציאלי 67, 39 (2004); אברהם דורון המאבק על הביטוח הלאומי בישראל, 1948-1953, 46, 48, 57 (1975) (שם הוא מבקר את מאיר על גישתה האוהדת להישג הגלום בחוק); ג'וני גל "התפתחותה ההיסטורית של מדינת הרווחה בישראל" בזכות מדינת הרווחה: מבחר ממאמריו של אברהם דורון 19 (ג'וני גל ואבישי בניש עורכים, 2018); גיורא לוטן עשר שנות ביטוח לאומי: רעיון והגשמתו (1964). במקורות אחרים גולדה מוזכרת בעיקר כמתנגדת לתשלום דמי אבטלה. ראו למשל אברהם דורון "תנועת העבודה ומדיניות הרווחה 1948-1977" ביטחון סוציאלי 71, 74, 88 (2007); מוריה אבנימלך ויוסי תמיר רווחה מתקתקת: הכלכלה והפוליטיקה של הרווחה בישראל 31-36 (2002).

188 כך למשל, גולדה הציגה את חוק הפיקוח על העבודה במילים הבאות: "לעתים לא יעמוד עובד על זכותו כי יפחד, שאם יעשה כן יפסיד את מקום עבודתו. לעתים לא יעריכו הפועלים את החשיבות שבהוראות החוק ובזכות המוקנית להם, עד לאחר מעשה עד שיקרה אסון לאחר מחבריהם, ואלמנתו והיתומים שהניח אחריו יסבלו מהתוצאות" (פרוטוקול ישיבה מס' 424 של הכנסת השנייה, 1739 (24.5.1954)).

189 להב כתב היד לספר גולדה, לעיל ה"ש 160.

190 לדיון תמציתי, ראו לוטן, לעיל ה"ש 187, בעמ' 3-4.

עובדות בישראל. היו אלו חידושים פורצי דרך לתקופתה של גולדה,¹⁹¹ ודאי שיחסית לגישה האמריקנית לשוויון נשים, אשר כלל לא הכירה בזכותן לחופשת לידה בתשלום ודחתה את דרישתן של פמיניסטיות מן הגל השני להקמת רשת מעונות יום במימון פדרלי.¹⁹² להב מסבירה כי גולדה חשה קונפליקט פנימי כאשר לגישה הפטרנליסטית לנשים שהחוק משקף, כפי שעולה מדיוני הכנסת. מצד אחד, היא רצתה לקדם את יכולת הפעולה העצמאית (פועלותן) של נשים ולהגביל את הגישה המגוננת שקידמו חברי כנסת אשר ביקשו להגביל "נשים כנשים" (למשל בנוגע לשעות עבודה בלילה), ומן הצד האחר, היה עליה להתמודד עם אפוזיציה ועם הגישה המסורתית שלה עצמה.¹⁹³ להב היא הראשונה להודות בלאקונות שהיו בחקיקת העבודה שקידמה גולדה, כך למשל העובדה שהחקיקה לא עסקה בשכר שווה לגבר ולאשה או בחלוקת העבודה המגדרית של שוק העבודה (רוב הנשים הועסקו כמזכירות, כאחיות או כמלצריות). ואולם להב של "ספר גולדה" אינה רק לוחמת פמיניסטית אלא גם היסטוריונית מנוסה. היא מזכירה לקוראיה את ההקשר החברתי של שנות החמישים המוקדמות: מוקפת בגברים, גולדה ידעה שהצעות רדיקליות מדי יעוררו התנגדות, יטרפדו את סיכויי החקיקה ויסכנו את מעמדה. הפמיניסטיות הישראליות של אותה תקופה היו משכילות ומתוחכמות, אך גם חסרות כוח פוליטי ממשי. כדי לשמור על כוחה היה על גולדה להתפשר. להב מזכירה לנו כי הרבר לא נבע מגישה לא-שוויונית, והיא

191 כבר בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 החלו מדינות אירופה לאמץ מדיניות שלפיה נשים עובדות יחויבו לצאת לחופשת לידה, אולם הרציונל לחופשת הלידה במופעים המוקדמים הללו היה הגנה כריאתית על העובדים. תשלום עבור החופשה והגנה מפני פיטורין היו נדירים יחסית. לאחר צאתן של נשים לשוק העבודה במהלך מלחמת העולם השנייה, רווחה המגמה בקרב מדינות אירופה להחזיר נשים ל"תפקידן המקורי" כאימהות וכרעיות. מגמה זו השפיעה על תיקון חוקי משפחה ועל עיצוב מדיניות המחייבת חופשות לידה ארוכות יותר, ללא איסור מקביל על פיטורי נשים מעבודתן: Christopher J. Ruhm & Jackqueline L. Teague, *Parental Leave Policies in Europe and North America 2-4* (Nat'l Bureau of Econ. Rsch., Working Paper No. 5065, 1995) www.nber.org/papers/w5065. במהלך שנות החמישים הנהיגו מדינות רבות באירופה מדיניות המחייבת נשים לצאת לחופשת לידה, אולם חופשת הלידה שהונהגה ברובן ארכה בין 4-8 שבועות בלבד, ולעיתים המדינה לא כללה פיצוי בגין אובדן ההכנסות. ראו: Anne H. Gauthier, *A Brief History of Maternity, Parental, and Childcare Leave Schemes in Selected OECD Countries*, in *COMPARATIVE FAMILY POLICY DATABASE 2* (Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute and Max Planck Institute for OECD Family Database, *PF 2.5 Annex: Detail*: Demographic Research, 2011). ראו גם: *of Change in Parental Leave by Country* (January 2020), available at www.oecd.org/family/PF2_5_Trends_in_leave_entitlements_around_childbirth_annex. עיקר השינוי במדיניות חופשת הלידה אירע במהלך שנות השישים, כאשר המשמעות של חופשת הלידה התפתחה מאיסור על עבודת נשים בשל הסיכון לעובר ולתינוק להיתר שלא לעבוד כדי לטפל בתינוקות ובפעוטות.

192 בארצות הברית באותו זמן הטיל הנשיא ניקסון וטו על העברתו של חוק פדרלי להקמת רשת מעונות יום לילדים, בשם שימור "ערכי המשפחה". ראו: Jack Rosenthal, *President Vetoes Child Care Plan as Irresponsible*, THE NEW YORK TIMES (Dec. 10, 1971).

193 להב כתב היד לספר גולדה, לעיל ה"ש 160.

מצטטת את דבריה של גולדה שמשקפים את תפיסתה כי המאבק לשוויון כרוך בהכנת חלקה של האישה כשותפה לדרך במפעל הקמת המדינה:

"מי שיכתוב את תולדות מפעלנו בארץ מבראשית, את פרקי ההתישבות והבנין, ההגנה, המאבק ומלחמת השחרור, את תולדות מפעלי הבריאות וההוראה, את החייאת הלשון העברית – יהיה מוכרח להדגיש את מקומה של האישה בכל הישגינו... וגם היום לא יתואר שהמדינה בכנינה, במשימה של קליטת העליה, תוכל לוותר על כוח היצירה של 50% מהאוכלוסיה".¹⁹⁴

5. אנחנו לא נולדנו מן הים

גולדה ופישמן-מימון ראו את עצמן שותפות מלאות בתנועת העבודה. עם זאת דרכן לממש את מקומן ככאלה הייתה שונה. פישמן-מימון נקטה גישה בדלנית – התארגנות נשית מובחנת במסגרת מועצת הפועלות. גולדה, לעומתה, חתרה לשתף פעולה ולפעול לצד הגברים חברי המפלגה. גישתה הפשרנית חייבה אותה פעמים רבות לוותר ולהתייזב בעמדת נחיתות, ובלשונה של להב, "היא נאלצה שוב ושוב להתכופף".¹⁹⁵ ואולם כפי שלהב רומזת, פשרנותה של גולדה לא ביטאה בהכרח תבוסתנות. אל מול ובתוך שדה של דומיננטיות גברית וערכים פטריארכליים, היא סללה את דרכה הבלתי-אפשרית למעוז השררה. כחברת הקבינט הראשונה בהיסטוריה של ישראל התעקשה גולדה שיכנו אותה "השר". עם זאת היא כונתה בפי כול "גולדה". השימוש בשם הפרטי הוא פרקטיקה נפוצה כשמדובר בנשים; תכליתה ליצור תחושת קרבה והיכרות החותרת תחת מעמדן ההיררכי של נשים בתפקידי מפתח. להב סבורה שהמורכבות הזו לא נעלמה מעיניה של גולדה, אך היא אימצה את המסר העמום על אודות זהותה – לעיתים גבר (שר), לעיתים אישה (גולדה). "רוב האנשים", כותבת להב, "לא עשו את המעבר הנדרש לכינוי 'שר', ואולי לא יכלו לו". השר הייתה ונותרה גולדה.¹⁹⁶

להב החלה את מחקרה על גולדה בשנת 2008, במסגרת פרויקט מחקר על מעורבותה במלחמת סואץ.¹⁹⁷

"גולדה הייתה אז שרת החוץ. רציתי לראות איך אישה מתפקדת מול ארה"ב והאום" בהקשר הזה. ואז גיליתי שאפשר ללמוד המון על ההתנהלות הנשית מתוך הפרויקט הזה של יחסי החוץ ומשם זה התחיל... רציתי לראות ולהראות

194 פרוטוקול ישיבה מס' 160 של הכנסת השנייה, 347, 349 (31.12.1952).

195 כך, במילותיה של גולדה עצמה: "When you are doing the job I am doing you always have to stoop to compromises, you can never let yourself remain one hundred percent faithful to your ideas... I stooped enough and that's bad". Golda was well aware of the compromises she had made on her way up... She was also able to see the price she needed to pay — stooping was bad, if inevitable".
ה"ש 160.

196 שם, בעמ' 304-305.

197 במסגרת קבוצת המחקר של רון חריס ואסף לחובסקי במכון ללימודים מתקדמים משנת 2008 ("Common Law Legal Transplants: A Comparative Historical Analysis").

את דרך החתחתים שהיא עברה כדי להגיע לפסגה ואיך המשתתפים בפסגה התייחסו אליה... [בשלב הזה] יכולתי להרשות לעצמי לעשות מה שאני רוצה ואמרת לי לעצמי שאלמד את ההיסטוריה שלה".¹⁹⁸

בחלוף חמישה עשורים מכתבת מאמר "מיתוס ומציאות" קיבל המיתוס משמעות שונה עבור להב. צידו האפל של המיתוס, היותו כסות למציאות מיוזגנית ומפלה, נותר בעינו. עם זאת "סלחתי לה [לגולדה] על כך שהיא הסכימה לשרת את המיתוס. ובמקום להתנגח בה [בחרתי] להבין את מה שהיא עברה ועד כמה זה היה קשה לה לבחור בקריירה של פוליטיקאית שבה היא תהיה תמיד במקום השני. [רציתי לחקור] איך היא התגברה; והיא לא התגברה עד הסוף".¹⁹⁹

בעת הזו ניכר גם השוני במבטה של להב על גולדה, מושא ספרה הביוגרפי; מבטה מכיל ומעריך יותר. ממרחק הזמן המאבק החזיתי בגולדה וב"הנהגה" התחלף בקריאה מורכבת של ההישגים שהיא אפשר לקדם בהתחשב בתנאי הזמן והמקום. אומנם המבט המאוחר הזה אינו תמיד מבט מפויס; בחלקים שונים של הספר להב מבקרת בחריפות את הבחירות ההוריות של גולדה, את הנשים שלא קידמה ואת מדיניות השוויון הממוגרדר שקידמה.²⁰⁰ ואולם ניכר שחרף ההקפדה על הצגת המורכבות של דמותה והנסיבות שבהן פעלה, להב של ספר גולדה סוללת דרך לעוד נתיב פמיניסטי נשכח. אישה יוצאת דופן בהישגיה, שזכר תרומתה הודחק בצל ענני מלחמת יום כיפור, מקבלת בספרה של להב מקום ובמה. להב אינה מסתפקת בגולדה, ומשתמשת בעדשת סיפורה כדי לספר גם את סיפור מאבקן של נשים בולטות נוספות בהנהגה הפמיניסטית הישראלית – עדה פישמן-מימון, רחל כצנלסון ושולמית אלוני. במישור התורת משפטי, המוקד המחקרי של להב בספר הזה מותיר מאחור את הזירה המקובלת של הניתוח המשפטי – פסקי הדין, בית המשפט ורעיונותיו של השופט-הגבר, ההוגה והאינטלקטואל. במקומם להב פונה אל הדיפלומטית, אל המחוקקת ואל אשת הרשות המבצעת, אל עשייה אפורה ומלאת פשרות שמרכיבה את הרקמה של מפעל חייה של גולדה.

לאורך הספר מבטה של להב שופך אור רך על דפיה המצהיבים של ההיסטוריה של החברה הישראלית של שנות החמישים. קריאתה המחודשת מציעה תיקון לקריאה המוקדמת וכיוון חדש לחוקרות בארץ:

"אנחנו לא נולדנו מן הים... אנחנו הנשים בארץ בסך הכול ירשנו תיאוריה פמיניסטית די עשירה וחשובה אבל היא הודחקה ואנו שיתפנו פעולה בפרויקט ההדחקה ונצמדנו למיתוס שאימצה פליאה אלבק... [אבל] גם לנו יש היסטוריה שהיא לא פחות עשירה מזו של הגברים. וגם אנחנו נחשבות. וגולדה, במקום לעסוק בנעליים (המגושמות) שלה או בעובדה שקראו לה "הגבר היחיד בממשלה" –

198 ריאיון שלישי, לעיל ה"ש 78.

199 שם.

200 להב כתב היד לספר גולדה, לעיל ה"ש 160 ("הצטרפה למחנה הפטריארכלי"; "רכיב מרכזי בהזנחתה את ילדיה ואת חיי המשפחה שלה"; "היה ביכולתה להנחות לשרים השונים בדיסקרטיות לברר האם נשים מתאימות יכולות להיות ממונות לעמדות בכירות. במקום, היא אותה ש'עסקים כרגיל'").

ראוי שנהיה גאות בה על ההתמודדות שלה. כל נשכה שיש לנו role models (מודלים לחיקוי) ויש לנו במה להתגאות אם רק נסתכל במציאות ולא במיתוס".²⁰¹

בעוד שרוב הכתיבה הפמיניסטית בישראל מבקרת את גולדה כמכשול בפני הפמיניזם,²⁰² להב מדגישה בספרה את תרומתה. כך, מי שראתה בהיבטים הפמיניסטיים המיוחדים לתנועה הציונית לא יותר ממיתוס, פותחת בספרה על גולדה צוהר חתרני ומקורי אל פרק מוכר פחות בתולדות הפמיניזם המשפטי.

סיכום

הקריאה שהצענו שוזרת בין סיפור כתיבתה הפמיניסטית של להב לסיפור התפתחותו של הפמיניזם המשפטי בישראל. זהו סיפור של התפתחות, של השלמה ואולי אף של התפכחות. להב הרדיקלית של שנות השבעים פורצת את תקרת הזכוכית של האקדמיה המשפטית בירושלים, ואף מבקשת לערער על צדקת הדרך של הממסד המפא"יניקי בכלים תיאורטיים ומתודולוגיים שהיא מייבאת מארצות הברית. עמדתה הפמיניסטית, הביקורתית כלפי הממסד, גבתה ממנה מחירים כבדים. המתח שבין שאיפתה להשפיע על השדה האקדמי, המשפטי והפוליטי לבין הקושי לעשות כן בכלים פמיניסטיים מובהקים הוביל אותה לזנוח את הכתיבה הפמיניסטית לטובת בחירה להתמקד בחקר המשפט החוקתי. ואולם הגם שמחקריה החוקתיים לא עסקו ישירות בסוגיות פמיניסטיות, הם מאופיינים בגישה פמיניסטית וביקורתית למושאי המחקר. במחקרים אלו האישי הוא הפוליטי (כתיבתה הביוגרפית על אגרנט), ויחסי הכוח הפוליטיים והרעיוניים מאתגרים ונתונים לביקורת. לקראת שנות התשעים, וביתר שאת בשנות האלפיים, להב חוזרת אל הפמיניזם של דור המייסדות, נותנת במה לקולן ומנתחת באהדה את גישתה הפרגמטית של גולדה מאיר. לאורך המאמר עמדנו על כמה מן ההסברים האפשריים לפער שבין להב המוקדמת ללהב המאוחרת. ובכל זאת, האם סיפור המהפך ממצה את סיפור כתיבתה הפמיניסטית של להב? האם ניתן להציע פרשנות נוספת, כזו המזהה ליבה, קוהרנטיות או אפילו אחידות?

מאפיין מאחד אפשרי קשור לכישרונה של להב ללכוד בכתיבתה הלכי רוח מבעבעים שטרם זכו להכרה מלאה. "מיתוס ומציאות" היה סנונית ראשונה לייבוא התרבותי של הפמיניזם האמריקני לישראל, התבסס על מתודולוגיה חדשנית לתקופתו והוביל מהלך ביקורתי על הממסד השלטוני. בדומה, הדגש על הפועלות של המנהיגות הפמיניסטיות במאמר זמנים ביטאה את רוח האינדיבידואליזם ואת שיח הזכויות החוקתיות, שהחל לצבור תאוצה בישראל בתקופה שבה נכתב. הקריאה הפמיניסטית של פועלה הסוציאליסטי של גולדה מהדהדת את רוחות ההתפכחות והביקורת באשר למודל הנאו-ליברלי.

מאפיין נוסף קשור לגישתה ההיסטוריוגרפית של להב. בניגוד לכתיבה הפמיניסטית שהצטיירה בישראל ובעולם בעזרת המטפורה של גלים, להב אמרה בריאיון עימנו כי כתיבתה נועדה להזכיר לנו הנשים ש"לא נולדנו מן הים". היא ביקשה לחבר את השכבות, לזהות כיוונים של השפעה בין מסורות שונות ולנסות להציג תמונה של פמיניזם אשר מצליח

201 ריאיון שלישי, לעיל ה"ש 78.

202 ראו לעיל ה"ש 159.

לתת מקום לקולות מגוונים מבלי למחוק את ייחודם. אם בתחילת הדרך ביקשה להב לנפץ מיתוסים בעזרת ניתוח סוציולוגי ביקורתי, הרי בהמשך היא פנתה לעזרתה של קליאו, המוזה של ההיסטוריה והתהילה, וביקשה לספר את סיפורו של הפמיניזם הישראלי דרך הצגתם של זוגות ניגודים משלימים – רחל כהן-כגן ועדה פישמן מימון, גולדה מאיר ושולמית אלוני ועוד. רקמת מאמריה אורגת את סיפורו של הדור המאוחר לצידו של הדור המוקדם, ומקרכת בין גיבורות לנמסים שלהן. הפמיניסטיות של שנות השבעים ודור המייסדות דרות בכפיפה אחת בצל קורת מחקרה. זהו מהלך היסטוריוגרפי ביקורתי בנוגע לשדה הפמיניסטי עצמו, שבאמצעותו להב מסמנת אפשרות לכתיבה ולפעולה פמיניסטית מסוג אחר: חרף השונות, המתחים והסתירות היא מאפשרת להבחין בליבה שמאחדת את הפעולה הפמיניסטית בכל תקופה, זרם רעיוני או מעמד. משמעותה של ליבת הפעולה הפמיניסטית על פי להב היא חתירה נגד הזרם, שבירת מוסכמות, התנגדות והצגת עמדה חולקת ואחרת על אודות הסדר הקיים. במובן זה כתיבתה המחקרית של להב עצמה היא פעולה פמיניסטית של חשיפת נקודת מבט אלטרנטיבית למקובל ולמוכר בסדר המשפטי, בסיפור ההיסטורי ובנוגע למסגרות החשיבה של התנועה הפמיניסטית.

